

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA FILOZOFIJO
ODDELEK ZA PRIMERJALNO KNJIŽEVNOST IN LITERARNO TEORIJO

BRIGITA JUDEŽ

**Intelektualec
v dramatici Primoža Kozaka**

Diplomsko delo

Mentorja:
red. prof. dr. Lev Kreft
red. prof. dr. Matevž Kos

Dvopredmetni univerzitetni študijski
program: Filozofija
Dvopredmetni univerzitetni študijski
program: Primerjalna književnost in
literarna teorija

Novo mesto, 2016

Kazalo

1	Uvod.....	3
2	Intelektualci	5
2.1	Kdo ali kaj je intelektualec?	6
2.2	Intelektualec v slovarjih	7
2.3	Zgodovina intelektualca.....	10
2.4	Sartre o intelektualcu.....	11
2.5	Vloga intelektualca	14
2.6	Perspektivovski intelektualec.....	16
2.7	Organski intelektualec	18
3	Kozakove dramske osebe.....	23
3.1	Dialogi	25
3.1.1	Klasični humanist.....	26
3.1.2	Izmaličeni humanist – nihilist.....	28
3.1.3	Organski intelektualec.....	31
3.1.4	Eksistencialistični individualist.....	33
3.2	Afera.....	35
3.2.1	Fanatični vernik.....	36
3.2.2	Demokratski avtonomist.....	39
3.2.3	Klasični humanist.....	42
3.2.4	Organski intelektualec.....	45
3.2.5	Eksistencialistični individualist.....	48
3.3	Kongres	51
3.3.1	Organski intelektualec in zlomljeni pisatelj.....	52
3.3.2	Individualistični intelektualec med večnim revolucionarjem in resignacijo..	55
3.3.3	Strokovnjak	61
3.3.4	Zadnji klasični humanist.....	62
3.3.5	Funkcionalistični tehokrat.....	64

3.4	Legenda o svetem Che	66
3.4.1	Fanatična vernica.....	67
3.4.2	Demokratični avtonomist.....	69
3.4.3	Individualistični intelektualec + organski intelektualec = avanturistični permanentni revolucionar.....	70
3.4.4	(Kontra)organski intelektualec.....	72
4	Vznik in umik Kozakovega intelektualca	73
5	Zaključek.....	78
6	Viri in literatura	81
6.1	Citirani viri.....	81
6.2	Ostala literatura	83

1 Uvod

Primož Kozak je predstavnik prve povojne generacije slovenskih intelektualcev, za katero se je uveljavila oznaka kritična generacija. Ob Kozaku so bili srčika generacije še Taras Kermauner, Dominik Smole, Veno Taufer, Janko Kos, Veljko Rus, Vital Klabus, Gregor Strniša, Peter Božič in tudi Jože Pučnik. S svojim umetniškim in publicističnim delom v revijah *Beseda*, *Revija 57* in *Perspektive* so v slovenski kulturni prostor odtisnili neizbrisen pečat.

Vsi so bili med 2. svetovno vojno dečki in zgrešili so aktivno sodelovanje v revoluciji, vendar sta jih obe globoko zaznamovali. Druga svetovna vojna je v človeštvo zarezala globlje rane, kot jih je bilo mogoče pozdraviti v bolnišnici ali bi jih lahko zacelil čas. Neozdravljivo je ranila humanizem. Kako bi lahko bil po toliko žrtvah, po koncentracijskih taboriščih, pomorih ljudi v plinskih celicah, po iznajdbi orožja, ki lahko v trenutku pogubi svet, človek še vrednota? Človek, v katerem je humanizem prepoznal smisel in veličino bivanja, je tisti, ki je v svet vnesel vso to grozoto. Človek se je razčlovečil in postal zgolj topovska hrana.

Vendar življenje ni propadlo, pač pa so se preživeli morali soočiti z novo realnostjo, v kateri je bilo vse, v kar so verjeli, podvrženo dvomu. Čas je bil pravi, da so ideje o novi, boljši družbi padle na plodna tla. Šahovnico je bilo treba počistiti in na novo postaviti figure. Na vprašanje, kako to narediti in kdo bo igral katero vlogo v novi igri, pa ni bilo samo enega odgovora.

Zgodovino pač pišejo zmagovalci in po vojni je oblast v Jugoslaviji, katere del je postala tudi Slovenija, prevzela Komunistična partija kot edina legitimna predstavnik delavnega ljudstva in edina, katere stališče je veljalo za pravilno. Kmalu se je izkazalo, da je boljša, pravičnejša družba, takšna le za nekatere. Drugače misleči so bili sovražni elementi, s katerimi je bilo treba ustrezno obračunati in med prvimi so prišli na vrsto tisti, ki so bili krivičnost nove ureditve sposobni javno ubesediti: izobraženci, razumniki,

intelektualci. »Oblast, naj bo kakršnakoli, hoče uporabiti intelektualce za svojo propagando, toda ne zaupa jim in čistke vedno začenja z njimi.« (Sartre, *Obrambni* 282)

V takšno družbeno okolje je po vojni vstopil Primož Kozak. Izhajal je iz meščanske družine in tisti, ki so ga srečali, so ga opisali kot aristokratskega, uglajenega, duhovno samozavestnega, ostroumnega in široko razgledanega. Njegov oče je bil predvojni komunist, sicer pa pisatelj, dramatik, urednik, publicist in politik, predvsem pa humanist. Sina je spodbujal k širjenju obzorij in pisanju, vendar slednje z nasvetom, naj »več šili svinčnike, kot z njimi piše; vsaka misel naj bo pretehtana in zrela, preden jo da iz glave« (Kermauner, *Primus* 921). Primož Kozak je očetovemu nasvetu očitno prisluhnil, saj del, ki jih je zapustil, ni veliko, so pa ta zato pomenljivejša.

Kozakovo literarno snovanje se je sicer začelo s kratko prozo in poezijo, vendar so cvetober njegovega dela štiri drame: *Dialogi* (napisani 1956/57, objava in uprizoritev 1962), *Afera* (napisana 1959, objava in uprizoritev 1961), *Kongres* (1968) in *Legenda o svetem Che* (1969). Skozi dramske osebe in z revolucijo prežeto okolje, v katero jih je postavil, je ustvaril živo podobo problematike svojega družbenega in političnega prostora in časa. Glede na zgodovinski trenutek in politično situacijo, v katerih je Kozak deloval, torej enopartijski sistem petdesetih in šestdesetih let prejšnjega stoletja, pa je pisanje njegovih dram terjalo dobro mero kritične distance in poguma, saj je bila kritika namenjena tistim, ki so edini imeli prav. S svojo dramatikom je skozi strastne in silovite dialoge opozarjal na to, da nobena revolucija nikoli nima le enega obraza in ene resnice.

Zaradi zgodovinske in politične aktualnosti tematike, ki se je je Kozak v svojih dramah loteval, so tako objave kot tudi uprizoritve vzbudile velik odziv ter mnoge razlage in interpretacije. Večina kritikov in literarnih ter dramskih teoretikov je v njih videla filozofske ali tezne drame ter na podlagi svoje lastne svetovnonazorske pozicije presojala ideje in ideologije, katerih nosilke naj bi bile njegove dramske osebe, vendar je Kozak v intervjuju za Tribuno leta 1962 opozoril: »Junaki v mojih delih predvsem niso nosilci, propagatorji nekih idej. V njih samih in z njimi skušam najti pot do človeka. Opredeliti pojem človečnosti, ki je nerazdružljivo povezan s človekovo ustvarjalnostjo.« (Paš 5)

Čeprav so Kozakovi dramski junaki strastni zagovorniki svojih prepričanj in jim zategadelj manjka nekaj mesenosti, pa so v osnovi njihova prizadevanja namenjena vzpostavitvi univerzalne človeškosti, ki jo je avtor tankočutno portretiral v replikah svojih oseb ne glede na to, kateremu svetovnemu nazoru so bile zavezane oziroma kateri strani so pripadale. Prav zato je njegova dramatika še danes živa, čeprav je umeščena v povsem določeno zgodovinsko okolje in v prelomne zgodovinske trenutke.

Človeško življenje je omejeno in tega se vsi prej ko slej zavemo, zato čas, ki nam je odmerjen, doživljamo kot poseben in prelomen. Vse nas določa zgodovinski trenutek in vsi se na tak ali drugačen način odzovemo na svoje družbeno okolje. Naše odzive nanj konec koncev lahko zvedemo na dvoje: pristajanje na obstoječe ali nasprotovanje prevladujoči paradigmi. Primož Kozak je v svojih dramah in dramskih osebah zapustil zelo prepričljive upodobitve odzivov na revolucijo, ki je obljubljala več, kot je postala. Njegovi revolucionarni intelektualci, ki so bili pri Kozakovih literarnih predhodnikih pozitivno ovrednoteni, ker so šli v akcijo, da bi spremenili krivično družbo, postanejo po zmagi oblastniki, ki spet ustvarjajo krivičen družbeni red in terjajo nastop nove generacije, ki izziva revizijo realizacije idej predhodnikov in ponuja nove rešitve.

2 Intelektualci

Tematike podobe intelektualcev v slovenski dramatiki, predvsem povojni, pa tudi predvojni, se je lotila že Malina Schmidt-Snoj. V uvodu študije *Intelektualec na preizkušnji* ugotavlja: »V slovenski dramatiki, predvojni pa tudi povojni, torej predrevolucijski pa tudi porevolucijski, pogosto nastopajo kot osrednje osebe intelektualci.« (5) Avtorica je naredila izbor tekstov, ki so za problematiko, ki se je loteva, bistveni, in v svoj izbor je vključila tudi celotni dramski opus Primoža Kozaka in kot intelektualce obravnavala skoraj vse njegove dramske osebe.

Za razumevanje takšne odločitve raziskovalke in za prepoznavanje Kozakovih junakov kot intelektualcev si moramo najprej približe ogledati pojem intelektualca.

2.1 Kdo ali kaj je intelektualec?

Primož Kozak svojo največkrat uprizorjeno in nagrajeno dramo *Afera* odpre z naslednjim izbruhom gneva:

»Intelektualci! Ah, ko bo tole za nami, bom slednjo minuto svojega življenja posvetil iztrebljanju te nadloge.« (Kozak, *Zbrano delo. Dramski spisi II* 9)

Besede avtor položi v usta komisarju Jeremiji, ki je predstavnik oblasti, do katere je dramatik kritičen, vendar komisarjev prezir do intelektualcev ne zveni povsem neupravičen.

Če dobro premislim in si v spomin poskušam priklicati nekatere pogovore, v katerih je beseda tako ali drugače nanesla na intelektualce, se spomnim istega prezirljivega tona ob omembi intelektualca. Vendar včasih tudi zven odobravanja in morda celo občudovanja. Kdo ali kaj je torej intelektualec, da terja spoštljiv poklon, obenem pa tudi izzove, da se njegovo ime izpljune skozi zobe kot psovko?

Ko govorimo o intelektualcu, se na prvi pogled zdi, da vemo, o kom ali čem se pogovarjamo. Vendar že zelo banalno vprašanje, koga ima sogovornik za intelektualca, pokaže, da imamo pravzaprav različne predstave o tem, kaj intelektualca definira, vsekakor pa ugotovimo, da ga opredeljujejo tudi nasprotujoče si lastnosti.

Najprej nam pride na misel to, da je intelektualec nekdo, ki je visoko izobražen. Vendar ugotovimo, da bi kot intelektualca prepoznali tudi nekoga, ki nima formalno visoke izobrazbe. Težko pa bi pripisali intelektualstvo nekomu, ki ni široko razgledan, čeprav je morda strokovnjak na omejenem področju. Pogosteje so kot intelektualci prepoznani izobraženci družboslovnih ali humanističnih smeri, vendar so med njimi tudi predstavniki drugih področij. Najbolj begajoče pa je pravzaprav to, da intelektualec lahko zbuja spoštovanje, hkrati pa tudi prezir, daje vtis, da se vtika v stvari, ki se ga ne tičejo, kritizira vsepovprek, pravzaprav pa nič konkretnega ne naredi. Je izjemen in hkrati nebodigatreba. Kako ga torej prijeti?

2.2 Intelektualec v slovarjih

Najsplošnejšo oziroma najširše sprejeto razlago intelektualca najdemo v slovarju. V *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* beremo:

»**intelektuálec** –lca m (â) kdor opravlja umsko, zlasti ustvarjalno delo; umski delavec, razumnik: intelektualci so proti sklepu protestirali; sodelovanje intelektualcev in delavcev; pisatelji, umetniki in drugi intelektualci«.

Opredelevitev pojma je tako splošna, da o njem pravzaprav zelo malo pove. Toda če pobliže pogledamo, je v tej kratki oznaki vsebovanih kar nekaj predpostavk o intelektualcu. To je nekdo, ki opravlja določeno vrsto dela, torej opravlja neki poklic, ki pa se ne skriva v njegovem poimenovanju, zato je logično, da bomo intelektualce našli v različnih poklicih. Delo, ki ga opravlja, je umsko in ga najprej razumemo v opoziciji s fizičnim delom. Intelektualec si torej s svojim delom ne »umaže rok«, kar ima na tem mestu razmišljanja o intelektualcu dobeseden pomen, ki pa se mu pritakne tudi posredni, o katerem pa bo več govora v nadaljevanju.

Intelektualec torej za svoje delo uporablja svoj razum ali s tujko intelekt. Tako pojem intelektualca kot tudi njegovo poimenovanje sta se v naše jezikovno okolje priselila, zato v *Slovenskem etimološkem slovarju* najdemo naslednjo definicijo, ki nadalje osvetli naravo dela, ki ga intelektualec opravlja in ki ga po definiciji SSKJ pravzaprav določa:

»**intelêkt** -a m ^{lat.} »um, razum« (19. stol.), intelektuâlen, intelektuâlec, inteligênten, inteligência.

Razloga: Prevzeto in prilagojeno (eventualno prek nem. *Intellekt, intelligent, Intelligenz*) iz lat. *intellectus* »razumevanje, pojmovanje«, *intellegēns* »razumen«, kar sta izpeljanki iz glagola *intellegere* »zaznavati, opazati, razumeti, meniti, razbirati«, sestavljenega iz lat. *inter* »med, vmes« in *legere* »brati, izbirati, nabirati«. *Intelêkt* torej izhodiščno pomeni nekako »sposobnost razbiranja« (KI, 334).«

Intelektualca torej definira njegova sposobnost branja, in sicer je to posebna vrsta branja, intelektualec zna brati med ... vrsticami, razbrati zna skriti pomen. To pa ni več

le branje črkovnega zapisa, pač pa je »zaznavanje« svoje okolice, ki je lahko ubesedena v tekstu, lahko pa je idejna, psihološka, materialna, socialna, predvsem pa družbena. To »zaznavanje« ni le vsrkavanje, pač pa je hkrati »opažanje«, torej zavestno spremljanje zaznanega, ki vodi v določeno »razumevanje« stvarnosti. To pripelje k oblikovanju »mnenja« o danosti, ki pa je le eno izmed mogočih. Ko torej intelekt »razbere«, uvidi tisto, kar je »vmes« med tem, kar je »nabrano«, torej med tradicijo, tem, kar je shranjeno v intelektualni zakladnici, tem, kar je »izbrano«, torej tem, kar je, in zaradi sposobnosti predvidevanja, tudi med tem, kar bi lahko bilo, ali kar bo iz danega sledilo. Intelektualec ima sposobnost, da iz pridobljenih podatkov razbere zrna od plev, resnico od utvare, uvidi razliko.

Ali če citiram Tarasa Kermaunerja, ki je pogosto ubesedoval razumevanje vse kritične generacije in ki ga navaja tudi Malina Schmidt-Snoj v svojem očrtu pojma intelektualec: »Bistveno je torej spoznanje, s Kermaunerjevimi besedami, da je intelektualec vmesna figura, človek na robu, brez socialne perspektive, da pa je obenem v današnji družbi nujen, kot kvas, kot manifestant in subverzivnež, kot navduševavec in terorist, kot zavest slehernega razreda in črv njegove vesti, kot kraj, kjer aktivistični optimizem slehernega socialnega razreda in njegove elite pride do svoje meje, do samospoznanja o naravi subjektivitete, o neosvojljivosti sveta, o akciji zoper sebe, o samouničevanju: kot zavest razlike«.« (Schmidt-Snoj 17) (podčrtala B. J.)

Intelektualčeva sposobnost razbiranja je odvisna med drugim tudi od »nabranega«, torej od njegove načitanosti, torej izobrazbe. Če je ta formalna ali ne, je tu postranskega pomena. Definicije intelektualca v slovarjih nekaterih drugih jezikov celo vsebujejo referenco na izobraženost oziroma razgledanost, ki ju v definiciji SSKJ ni.

Tako na primer v angleškem slovarju najdemo: »**Intellectual** (*noun*) a very educated person whose interests are studying and other activities that involve careful thinking and mental effort « (Cambridge Dictionaries Online).

V slovarju nemškega jezika pa: »**Intellektueller** – jemand, der wissenschaftlich [oder künstlerisch] gebildet ist und geistig arbeitet; Verstandesmensch« (Duden Online-Wörterbuch).

»Angleški intelektualec« je torej visoko izobražena oseba, ki se ukvarja s proučevanjem in drugimi aktivnostmi, za katere sta potrebna preudaren razmislek in umski napor, in »nemški« je nekdo, ki je znanstveno ali umetnostno izobražen in opravlja umsko delo, razumnik.

Poleg omembe izobraženosti se gesla o intelektualcu v različnih jezikovnih in s tem kulturnih okoljih razlikujejo tudi v drugih pogledih, po čemer lahko sklepamo, da vsaka kultura oziroma vsako jezikovno okolje razvije svoj pojem intelektualca.

Medtem ko angleška definicija nima reference na ustvarjalnost pri intelektualcu, jo nemška in slovenska imata. V SSKJ beremo celo, da je delo intelektualca »zlasti ustvarjalno«.

Pojem ustvarjalnosti seveda takoj povežemo z umetnostjo, iz česar lahko sklepamo, da so umetniki intelektualci. Tudi primer v nadaljevanju navedka iz SSKJ priča o tem, da se intelektualca običajno (vsaj v našem jezikovnem prostoru) postavlja ob bok umetnikom in pisateljem, in vendar ga nekaj od njih tudi ločuje. Pisatelj je nekdo, ki piše leposlovna besedila, slikar nekdo, ki je prepoznan po svojih umetniških stvaritvah, podobno lahko označimo različne umetnike po njihovih delih, intelektualec pa je sicer lahko umetnik, vendar je kot intelektualec prepoznan še po nečem drugem. Medtem ko lahko slikarja ali pisatelja razumemo kot poklica, intelektualec ni poklic, pač pa je vloga, ki jo prevzemajo ljudje različnih poklicev in izobrazb, tudi umetniki.

Bolj zgovorni od definicije pojma intelektualec so v SSKJ pravzaprav primeri rabe. Kot je navedeno že zgoraj v zadnjem primeru iz definicije povežemo intelektualca s pisatelji in umetniki, v drugem je intelektualec postavljen v interakcijo z delavci. Čeprav je tudi intelektualec delavec, umski delavec, ga – glede na primer rabe – od delavcev tudi nekaj ločuje. To bo najbrž spet tisto, kar intelektualca ločuje tudi od umetnikov: njegov status vloge. Za osvetlitev prezira Kozakovega komisarja Jeremije do intelektualcev pa je pomenljiv prvi primer iz SSKJ: »intelektualci so proti sklepu protestirali«. Tu se skriva »nadloga«, ki jo kani komisar odpraviti: protest.

2.3 Zgodovina intelektualca

Pojem intelektualca, kot ga z vsemi kontradikcijami razumemo danes, se je pravzaprav razvil ob protestu, ob aferi Dreyfus ob koncu 19. stoletja v Franciji. Leta 1894 je bil francoski častnik alzaško-judovskega rodu Alfred Dreyfus zaradi domnevnega vohunjenja za Nemčijo obtožen veleizdaje. Obsojen je bil na dosmrtno izgnanstvo na Hudičevem otoku. Po dveh letih se je odkrilo, da je bil Dreyfus nedolžen, in ko je informacija pricurljala v javnost, je veliko francoskih izobražencev, kulturnikov in pisateljev protestiralo in zahtevalo obnovitev procesa zoper Dreyfusa oziroma njegovo oprostitev. Leta 1898 je v ta namen nastal znameniti Zolajev *J'accuse!* (Obtožujem!). S tem dejanjem pojem intelektualca preraste okvire pojma izobraženske elite, »ki s svojim obzorjem in intelektualno sposobnostjo odstopa od preprostega ljudstva« (Vodopivec 124) in pridobi pomen kritičnega, javno angažiranega razumnika in za družbo odgovornega glasnika resnice in pravice. Intelektualec postane nekdo, ki mu njegovo védenje daje moralni mandat, da opozarja na krivičnost družbenega sistema, in sicer svojo kritiko oblastne ideologije izraža javno, z namenom, da se obstoječe stanje v družbi popravi oziroma izboljša.

Takšno razumevanje vloge intelektualca se v začetku 20. stoletja iz Francije razširi po Evropi in seveda tudi v slovensko kulturno okolje, vendar pa je k nam iz Nemčije na začetku 19. stoletja že prodrlo takšno pojmovanje inteligence, kakršnega so najprej razvili na Poljskem in v Rusiji (Rizman, *Odprte* 108). Gre za družbeni sloj izobražencev, ki tako ali drugače s svojim delom oblikuje kulturo in politiko družbe. Govorimo seveda o vzhodni in srednji Evropi v 19. stoletju, ko izobrazba ni bila splošna dobrina, pač pa privilegij in s tem pozitivna vrednota. Izobraženci so torej uživali spoštovanje zaradi svojega védenja, hkrati pa so »ljudje [...] zlasti v kritičnih trenutkih vanje polagali velika upanja in pričakovanja« (Rizman, *Odprte* 108), kar jih je tesno povežalo s pojmom družbene odgovornosti.

***

Intelektualec je torej tisti, ki opazuje svoje družbeno okolje in ga reflektira. Misli družbo in ji kaže zrcalo ter s tem razkriva njene vrzeli in razlike. Zaradi svojega védenja,

pronoljivosti in drznosti, predvsem pa opozarjanja na krivičnost družbenega sistema, je deležen spoštovanja tistih, ki so žrtve sistema, medtem ko je trn v peti oblasti, saj zavira reprodukcijo obstoječega družbenega reda. Ali kot je zapisal eden najpomembnejših intelektualcev 20. stoletja Jean-Paul Sartre: »Intelektualec je torej človek, ki se zave nasprotja, v sebi in družbi, med iskanjem praktične resnice (z vsemi normami, ki jih vključuje) in vladajočo ideologijo (z njenim sistemom tradicionalnih vrednot).« (Sartre, *Obrambni* 270)

2.4 Sartre o intelektualcu

Zaradi večplastnosti pojma intelektualec in dejstva, da ga vsako posamično jezikovno, kulturno in družbeno okolje definira glede na lastna obzorja in pričakovanja, se bodo mnenja o tem, kdo ali kaj je intelektualec, vedno kresala. Kljub temu menim, da bi se težko našel kdo, ki ne bi francoskega filozofa, pisatelja, dramatika, scenarista, kritika in politika Jeana-Paula Sartra označil za intelektualca. V svojo literaturo, filozofijo in publicistiko je ujel odsev mentalitete 20. stoletja in ga podvrgel svoji ostroumni kritični refleksiji.

Njegova filozofija eksistencializma in njegova literatura sta pustili opazno sled tudi v svetovnem nazoru slovenske kritične generacije in na razumevanju vloge, ki jo morajo kot intelektualci prevzeti v družbi. Torej je njegova misel vplivala tudi na izoblikovanje Kozakovih dramskih intelektualcev.

Primož Kozak se je s Sartrovo mislijo srečal že na začetku svoje intelektualne poti. Leta 1950 je v reviji *Novi svet* izšel njegov članek *Ob Sartrovi dramii »Za zaprtimi vrati«*, v katerem je pronoljivo in kritično očrtal Sartrovo filozofijo eksistence in Sartra označil za enega redkih mislecev, »ki bi imeli toliko [...] povedati o sodobnem zapadnem Evropcu, ki bi tako jasno začutili in spoznali njegovo notranjo strukturo« (549).

Dobro desetletje kasneje je Taras Kermauner v reviji *Perspektive* v nadaljevanjih objavljial povzetke Sartrove *Kritike dialektičnega uma* in njegovo delo v končni opombi k

zadnjemu povzetku označil »za eno najpomembnejših filozofskih stvaritev tega stoletja« (Kermauner, *Kritika* 125).

V začetku 70. let 20. stoletja je Sartre napisal tekst z naslovom *Obrambni govor za intelektualce*. To besedilo je nastalo kasneje kot vse štiri Kozakove drame, toda Sartrova geneza intelektualca in njegovo pojmovanje intelektualčeve vloge v družbi je nasledek njegove misli, ki pa jo je kritična generacija poznala, jo vgradila v svoje nazorsko obzorje, jo dopolnjevala z mislijo mladega Marxa in v svoji praksi udejanjala. Prav tako pa je Sartre intelektualca, ki je v *Obrambnem govoru* opisan teoretično, že leta 1948 upodobil v liku Huga v drami *Umazane roke*, ki jo je Kozak poznal. Kritika mu je takrat celo očitala, da si je lik Kristjana v *Aferi* sposodil iz Sartrovih *Umazanih rok*, in sicer naj bi bil ravno Hugo model zanj. Hugo v drami z naslednjimi besedami povzame mnenje, ki ga ima večina o njem: » [...] Jaz sem bogataški smrkavec, intelektualec, tip, ki ne dela z rokami.« (Sartre, *Umazane* 91)

Sartre svoje razmišljanje o intelektualcu v *Obrambnem govoru* prične z razklenitvijo očitka, »da je *intelektualec nekdo, ki se meša v to, kar se ga ne tiče* in ki hoče spodbijati celoto sprejetih resnic in vedênj, ki iz njih izhajajo, v imenu celovitega doumevanja človeka in družbe« (Sartre, *Obrambni* 258). Očitku Sartre z naslednjim, izjemno ilustrativnim primerom pritrdi: Skupina znanstvenikov izdelava orožje za množično uničevanje in se zave groze, ki jo je porodila v svet, zato javno protestira proti uporabi tega orožja in usmerja s svojo izobražensko avtoriteto in slovesom javno mnenje. V tem trenutku znanstveniki postanejo intelektualci, ki izstopijo iz svoje znanstvene pristojnosti in sodijo o svojem delu v imenu etike in ne iz njega samega, torej se polotijo nečesa, kar se jih neposredno ne tiče.

V nadaljevanju Sartre razmišlja, kako do takšnega izstopa pride, in sicer razloge zanj najde v družbeni genezi intelektualca. Človek, pravi Sartre, je ustvarjalno bitje, ki na podlagi tega, kar je, ustvarja tisto, česar še ni; izumlja. Da bi bil v svoji ustvarjalnosti uspešen, mora raziskati pogoje možnosti za uresničitev svojega projekta in konkretna sredstva za udejanjenje abstraktnega, ideje. V razredni družbi cilje, ki naj bodo uresničeni, določa vladajoči razred, uresničuje, konkretizira jih delavski razred, kritičen

pretres možnosti uresničitve in proučevanje sredstev za doseganje zastavljenih ciljev pa je naloga strokovnjakov praktičnih znanj.

Intelektualci prihajajo iz vrst strokovnjakov praktičnih znanj, te pa družbeni sistem izobrazijo tako tehnično kot tudi ideološko, in sicer za dve poglaviti vlogi: za strokovnjake za raziskovanje in varuhe tradicije oziroma služabnike nadvlade. Kar pomeni, da mora biti izobraženec strokovnjak, raziskovalec, odprt za novo, za napredek, za univerzalno in hkrati poslušen oblasti, ki ima partikularne interese.

Poleg tega nasprotja, ki je posledica nasprotujočih si zahtev vladajočega razreda, pa je izobraženec že sam po sebi dokaz neenakosti. Čeprav je vzgojen v duhu humanističnega egalitarizma, se z opazovanjem okolice lahko hitro zave svojega prednostnega položaja v izobraževalnem sistemu, ki je izrazito selektiven. Izobrazbo si pravzaprav poleg višjega lahko privoščijo le še srednji sloj in je torej dediščina, posledica umeščenosti v privilegiran razred, ki izkorišča delavstvo, saj živi od presežne vrednosti, ki jo ta ustvarja.

Strokovnjaki praktičnih znanj so torej vzgojeni z nasprotji in vseskozi nihajo med splošnim in posebnim, med svobodo in nadzorom, zato so za oblast vedno sumljivi, hkrati pa nujno potrebni za uresničevanje njenih ciljev. Svoje dvojnosti pa se zave tudi izobraženec in ima dve možnosti: bodisi sprejme vladajočo ideologijo in se ji prilagodi ter postane apolitičen in agnostičen, torej prevzame vlogo praktika, bodisi, »če ugotovi partikularizem svoje ideologije in se ne more z njim zadovoljiti, če prizna, da je načelo avtoritete ponotranjil v samocenzuro, če je, da bi zavrnil svoj neprijetni občutek in pohabljenost, prisiljen, da zdvomi o ideologiji, ki ga je izoblikovala, če odbije, da bi bil podrejeni predstavnik vodstva in sredstvo za cilje, ki jih ne pozna, ali katerim ne sme ugovarjati, tedaj postane predstavnik praktičnega znanja nestvor, namreč intelektualec, *ki se ukvarja s tem, kar se ga ne tiče*, [...] in o katerem drugi pravijo, *da se ukvarja s tem, kar se ga ne tiče*.« (Sartre, *Obrambni* 268)

Nasprotja, ki znanstvenika izobrazijo, povzročijo, da na določeni točki uvidi vrzel, ali sledeč zgornji ugotovitvi ob etimološki opredelitvi pojma intelektualec, razbere razliko. Do tega uvida pa ne pride zgolj zaradi notranjih nasprotij v znanstveniku, pač pa predvsem zaradi pogojev, ki jih ustvari družba. »Zgodi se, da v določenih zgodovinskih

razmerah stare vrednote in vodilno ideologijo silovito spodbijajo delavski razredi, kar vključuje globoke spremembe v vladajočih razredih; v tem primeru se številni specialisti znanja spremenijo v intelektualce, kajti ob protislovjih, ki se pojavijo v družbi, se zavedo svojega lastnega protislovja. Če, povsem obratno, vladajoči razredi hočejo povečati učinek ideologije na račun znanja, le-ti povečajo notranjo napetost in so odgovorni za preobrazbo strokovnjaka v intelektualca.« (Sartre, *Obrambni* 269)

Doslej zgodovina še ni izoblikovala družbenega sistema, ki bi bil optimalen, kaj šele idealen, in menim, da ga bo zaradi narave človeškega bitja, ki je bitje raz-uma, zelo težko, zato ima vsako družbeno obdobje vrzel, prostor razlike, iz katere generira vlogo intelektualca. To vlogo vzamejo nase tisti, ki vrzel uvidijo, reflektirajo in ubesedijo za vse. Ali s Sartrom: »Intelektualec, proizvod razcepljenih družb, dokazuje le-te, ker ponotranja njihov razkroj. Je torej zgodovinski produkt. V tem smislu se nobena družba ne more pritoževati nad svojimi intelektualci, ne da bi obtoževala samo sebe, kajti ima le tiste, ki jih naredi.« (Sartre, *Obrambni* 270)

2.5 Vloga intelektualca

Intelektualec torej razbere, da ima družben sistem slabosti. Sledi vprašanje: Kaj mu je storiti? Ali sploh mora kaj storiti?

Že na več točkah mojega razmišljanja o intelektualcu se je pojavila v takšni ali drugačni obliki ideja, da mora biti intelektualec angažiran, torej, da mora v skladu s svojim uvidom ukrepati.

Tudi Sartrov intelektualec je angažiran. O tem priča tako njegova osebna intelektualna pot kot tudi njegova filozofija eksistence. Sartrov človek je »naključna, v sebi neutemeljena eksistenca, ki vznikna v svet in prihodnost, ki nenehno nič in presega danost ter se s tem uresničuje, a se nikoli do kraja ne uresniči. In prav to izraža trditev, da je eksistenca pred esenco [...] Sartrov človek ni tisto, kar je, niti tisto, kar ima, pač pa tisto, kar dela.« (Vasič 378) Sartrov intelektualec je ozaveščen Sartrov človek in mora v

akcijo, kajti nosi odgovornost za projekt, ki je on sam. Obsojen je na svobodo in mora izbrati, ker ne more vztrajati v ničū.

Toda to ni več Sartrov individuum, ki ga opisuje Kozak v članku o Sartrovih *Zaprtih vratih*: »Sartrov individuum je v svetu popolnoma sam. Odvisen ni niti od družbe niti od materialnih okoliščin, ki v njih živi, je torej popolnoma svoboden [...] To je svoboda do popolnoma proste izbire svojega življenja, do popolnoma proste izbire svoje usode.« (Kozak, *Ob Sartrovi* 550) Kozak je takšnega posameznika zavračal, saj njegova nevezanost pelje v nihilizem in k slavni Sartrovi izjavi v *Zaprtih vratih*, da so pekel ljudje okoli nas.

Sartrov intelektualec iz *Obrambnega govora* spozna razliko in krivičnost sistema zaradi drugega, »zato si morajo intelektualci prizadevati, da vzpostavijo, da vzdržujejo ali znova vzpostavijo med seboj nekakšno antagonistično enotnost, namreč dialektični govor, ki bo potrjeval, da so protislovja nujnosti in da je z enotnostjo vedno mogoče preseči nasprotje, torej da ne gre za to, da bi trdovratno vsiljevali drugemu lastno stališče, temveč naj bi s pomočjo poglobljenega razumevanja obeh tez ustvarili pogoje, v katerih bi bilo mogoče preseči eno in drugo.« (Sartre, *Obrambni* 279–280) Sartrov intelektualec se torej ne angažira zgolj zato, da bi se samorealiziral, pač pa tudi zato, da bi možnost izbire, svobode, imeli tudi drugi. Ni več odgovoren le zase, temveč nosi odgovornost tudi za družbo.

Pomemben pa je še en vidik razumevanja intelektualčeve pozicije v družbi, namreč intelektualec, trdi Sartre, s kritiko izda ideologijo svojega razreda, za delavski razred pa je sumljiv, ker prihaja vendarle iz višjega, izkoriščevalskega sloja, kar nazorno ilustrira tudi zgoraj navedena cinična izjava Huga iz Sartrove drame *Umazane roke*. Toda s tem, da ne pripada v celoti nobenemu družbenemu sloju, se intelektualcu pravzaprav odprte distanca do družbenih fenomenov, ki je nujno potrebna za refleksijo. »Pravi intelektualec je večni popotnik in univerzalni tujec: ti dve najširši sociološko pojmovani determinanti mu odpirata možnosti široke kognitivne izbire in moralne neodvisnosti. To izbiro si mora vsak intelektualec izboriti sam: če nima možnosti izbire, potem nima kot intelektualec kaj početi.« (Rizman, *Intelektualci* 247)

V tako zagotovljeni avtonomni poziciji intelektualca postane, če povzamem Sartrov zaključek *Obrambnega govora*, varuh demokracije, emancipacije, univerzalizacije, oporeka abstraktnemu značaju pravic buržoazne navidezne demokracije in jih dopolni s konkretnimi pravicami socialistične demokracije, ohranja funkcionalno resnico svobode in predvsem bdi nad počlovečenjem človeka.

2.6 Perspektivovski intelektualca

V tem smislu pa je vlogo intelektualca, svojo vlogo v družbi, razumela tudi prva povojna slovenska kritična generacija.

Družbeno okolje, ki je oblikovalo povojnega slovenskega intelektualca, je bil enostrankarski sistem, ki je »imel prva povojna leta ostre totalitarne oblike vladavine, po političnem preobratu, ki je bil posledica informbirojevskega spora med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, pa je bil v mnogočem modificiran« (Gabrič, *Vloga* 158). Prišlo jo do odjuge, kar je pomenilo, da se je nekoliko odprl prostor za več kot eno mnenje. Slovenska družba je z zastankom svojega razvoja zaradi servilnosti oblasti stalinistični ideologiji zahtevala intelektualca, ki bo ubesedil razliko med totalitarno ideologijo in realnostjo ljudi, ki so bili med vojno oropani človeškosti, po njej pa so se odrekli marsičemu zaradi utopične vere v graditev boljšega sveta, ki pa so ga bili deležni le nekateri.

Na kulturno prizorišče je stopila mlada generacija, ki ni bila niti v strelnih jarkih niti na barikadah revolucije, čutila pa je, da je realnost daleč od idealov, ki so jih zagovarjali njihovi očetje. Čutili so, da družba zaradi enoumja stagnira in mladi povojni intelektualci so v smislu Sartrovega dejanja in vzpostavitve smisla po moriji, o katerih govorita Veljko Rus in Peter Božič v dokumentarnem filmu *Kritična generacija*, v svojih umetniških delih in publicistiki poskusili odpreti kritičen družben dialog in so se angažirano zavzeli za spremembe.

Svoje dialoško stališče odprte demokratične družbe so izražali v okviru tedanjega revijalnega tiska, ki pa je imel meje, ki jih je določala totalitarna oblast. »Za revije v

enopartijskih monolitnih sistemih velja, da jih uredništva ne morejo izdajati zgolj po svojih težnjah in željah. Poleg njihovega je odločilno še eno mnenje, in sicer mnenje monopolne oblasti oz. njihovih ideologov, zadolženih za kulturo. Kako so cenzorji zadovoljni z revijo, se kaže v javnih kritikah, višini subvencije in ostrejših političnih pritiskih, kot so npr. zaslišanja, grožnje in sodni procesi.« (Gabrič, *Od Mladinske* 1082)

Dokler je oblast lahko iz svežih idej, ki so jih izražali umetniki in publicisti v revijalnem tisku, imela korist za ohranjanje svojega položaja, je izhajanje le-teh tolerirala, ko pa so »jezni mladeniči« prestopili meje in se spustili v gospodarske in politične teme, ki so bile prepovedane, je revije ukinila. To se je zgodilo z *Besedo*, *Revijo* 57, najodmevneje pa s *Perspektivami*.

Primož Kozak se v svojih esejih tega obdobja tako spominja: »Danes je že marsikaj zgodovina in človek gleda z mirnejšim očesom, vendar če se ozrem nazaj na delež, ki je bil po vojni in vsa leta naprej sojen naši inteligenci, me prime pusti smeh, zakaj ni vse zlo, ki ga je bilo treba prestati, tisto, kar me vznemirja, temveč obupni, prazni nesmisel tega zla. Za vruga vendar, kaj vse so počeli z nami. Kako naj bi zraslo na Slovenskem kaj plodnega, pokončnega in dozorelega, ko pa skoraj ne poznam literata, ki tako ali drugače ne bi imel posla s tajno policijo. In če pomislim, da so tako lomili ljudi polnih dvajset let, po tihem, brez hujšega hrupa, razen kadar je bilo to nujno potrebno, kot v primeru *Perspektiv*, in vendar z doslednim instinktom ...« (Kozak, *Peter Klepec* 71)

Kozak je spričo neuspešnega izida, ki ga je očitno po njegovem mnenju imel angažma njegove generacije, sicer razočaran, toda v svojih dveh meditacijah, ki ju je objavil leta 1957 v *Reviji* 57, terja od povojnega razumnika odgovornost in resnico ter angažma. Obsoja umik izobraženstva v stroko in se distancira od tehnično-materialnega pojmovanja življenja. »Kot moralčno bitje, ki vrednoti, ne morem spoznati negativnega v svetu in obenem soglašati z njim.« (Kozak, *Moralna* 108) Čeprav je bil tako kot vsa kritična generacija oster kritik klasičnega humanizma, saj je vojna spodnesla njegov objektiviziran ideal človeka, pa je zagovarjal rehabilitacijo humanizma v smislu ponovnega počlovečenja človeka, ki pa ga razume kot »bitje, ki je prav v svojem bistvu

sestavljeno iz nasprotij, bitje, katerega pravo bivanje na tem svetu je in tudi mora biti notranji spor« (Kozak, *Nasprotja* 166).

Vendar ta spor ne vodi v asketsko reševanje samega sebe in ne v izključevanje drugega in drugače mislečega, pač pa v svoboden dialog, ki lahko ne le premosti nasprotje v človeku in med ljudmi, pač pa ustvari nekaj presežnega. »To je bila ena glavnih točk programa revijevstva – perspektivovstva: oblikovati razumno družbo svobod.« (Kermauner, *Perspektivovski* 944)

Intelektualčeva vloga, kot jo je razumela kritična generacija, je, da se s stališča univerzalne etike angažira za vzpostavljanje svobodnega demokratičnega prostora za kritičen dialog, skozi katerega bodo pretreseni problemi sodobne družbe in se bo med različnimi odgovori našla optimalna rešitev.

Zagotavljanje takšnega prostora v političnem enoumju pa ni mačji kašelj, saj se je vendar vedelo, da je le eno stališče pravo. Zato je oblast v perspektivovcih kmalu prepoznala poskus organizacije politične opozicije. Grešni kozel je bil seveda Pučnik in *Perspektive* so bile z veliko trušča ukinjene. Vendar »perspektivovci niso videli svoje učinkovitosti v tem, da bi organizirali politično konkurenčno skupino, ampak so hoteli biti učinkoviti kot intelektualci, z dostojanstvom svojega stanu in ostrino, ki izhaja iz oznake intelektualca kot obrobne posameznika« (Kreft 109).

2.7 Organski intelektualec

Vendarle pa možnost, da intelektualca njegov angažma pripelje v politiko, ni le strah oblasti pred izgubo primata, ampak je precej logična posledica dejstva, da se v politični areni spreminja družbena ureditev. Če gre torej intelektualec v akcijo, da bi udeležil svojo vizijo boljše družbe, postane politik ali ideolog.

Na tej točki pa se pojavi vprašanje, ali je politični intelektualec sploh še intelektualec ali pa je z opredelitvijo za parcialno politiko izgubil tisto, kar ga je kot intelektualca določalo, namreč avtonomijo, distanco in univerzalnost?

Sartre je to problematiko nazorno ilustriral v *Umazanih rokah*, katerih naslov skriva več pomenov, med drugimi pa tudi problem neposrednega angažmaja intelektualca. Edina oseba, ki je v drami imenovana za intelektualca, je Hugo. Njegov nadrejeni, ki je hkrati tudi človek, ki ga mora Hugo po navodilih Partije likvidirati, z naslednjo repliko zelo natančno opredeli problematičnost distance Hugove intelektualske vloge:

»Kako se oklepaš svoje čistosti, dečko moj! Kako se bojiš, da si ne bi umazal rok! No, kar ostani čist! Komu bo to koristilo in čemu si prišel med nas? Čistost je fakirski in meniški posel. Vi intelektualci, buržoazni anarhisti, vi se izgovarjate nanjo, da lahko opravičujete svoje brezdelje. Ničesar storiti, ostati negiben, stisniti komolce ob život, nositi rokavice. Jaz imam umazane roke. Umazane do komolcev. Pomakal sem jih v blato in kri. In kaj potem? Ali misliš, da človek lahko nedolžno vlada?« (Sartre, *Umazane* 139–140)

Hoederer je prekaljen človek, ki je iz svojih bogatih izkušenj izluščil resnico družbene situacije. Hugo to prepozna, in ko je na tehtnici njegova odločitev, ali naj ga kljub temu ubije, kot je obljubil Partiji, ali naj mu sledi in tvega lastno smrt, mu Hoederer očita »čistost«. Splet naključij ob koncu drame Huga še enkrat sooči z isto dilemo in takrat se Hugo odloči, si »umaže roke«, vendar se s tem obsodi na smrt. Njegova pozicija intelektualca se z odločitvijo za konkretno akcijo in nedvoumno pripadnost eni strani ukine, in ker je Hugo intelektualec, s tem ukine tudi sebe.

Tako se zdi, da Sartre sicer svojega intelektualca žene v angažma, toda če hoče ta intelektualec ostati to, kar je, potem njegov angažma ne sme biti političen, pač pa le civilno-družben.

S problematiko politike in intelektualcev na našem prostoru po drugi svetovni vojni se je v študiji *Slovenski intelektualci: Od vojaške do civilne družbe* ukvarjal Dimitrij Rupel, ki je svojo osebno družbeno pot začel kot publicist in pisatelj, pristal pa v politiki.

Rupel poskusi na podlagi rekonstrukcije pozicij najvidnejših slovenskih intelektualcev narediti tipologijo intelektualca. S pomočjo zgodovinskih virov, predvsem Levstika in Celestina, analizira pojmovanje intelektualca pri nas v 19. stoletju in izlušči naslednje tri tipe intelektualcev: 1. nacionalističnega aktivista, ki je odgovoren za narodni razvoj, 2. cerkvenega pastirja, ki je odgovoren katoliškemu gibanju in 3. samostojnega

človeka kulturnih idej. Glede na to, da sta tako prvi kot drugi tip dela organizacije, prvi države ali naroda in drugi Cerkve, ju Rupel označi za skupni tip »organskega intelektualca«, tretji tip iz zgornje klasifikacije pa v novo nastali opoziciji za tip »individualističnega intelektualca«.

»Individualistični intelektualci« so neodvisni družbenokritični misleci pa tudi intelektualci, kot sta jih razumela Kozak in skupina perspektivovcev. Predstavljajo družbeno pozicijo kulture in jih Rupel imenuje tudi kulturniška inteligenca ali kritični intelektualci. Med drugo svetovno vojno in zlasti po njej so na Slovenskem svojo misel razvijali trije razumniki: Edvard Kocbeck, Dušan Pirjevec in Taras Kermauner. Iz njihovega delovanja Rupel razvije kritičen tip intelektualca, ki ga razdeli na:

a) humanističnega intelektualca (lepa duša, sentimentalni humanizem), ki ga predstavlja Edvard Kocbeck,

b) skeptičnega intelektualca (zadržki, pomisleki) v podobi Dušana Pirjevca in

c) intelektualca akcijskega tipa (samouresničevanje, spoprijemanje s prihodnostjo, svoboda), ki ga predstavlja pozicija Tarasa Kermaunerja oziroma kritične generacije (Rupel 171).

Ti trije modeli so zanimivi predvsem zato, ker jih lahko prepoznamo v dramatiki Primoža Kozaka. Pri oblikovanju svojih oseb se je namreč navdihoval pri konkretnih ljudeh svojega časa. O tem poroča največ Taras Kermauner, ki je spremljal nastajanje Kozakovih dram in prepoznal v njegovih dramskih osebah Pučnika, Kidriča, Pirjevca, sebe in seveda tudi Primoža Kozaka.

Medtem ko lahko »individualističnega intelektualca« razumemo kot intelektualca, ki ga odlikujejo praktično vse lastnosti, ki sledijo iz zgornje analize pojma intelektualec, pa se ob Ruplovem »organskem intelektualcu« zastavlja vprašanje, ali mu sploh še pritiče naziv intelektualec. Kajti zgodi se, da »individualistični intelektualci včasih vstopajo v organizacije, ker so obupali nad samotarjenjem; ali ker je ta vstop nemara potreben za realizacijo njihovih idej: toda to ni več svet idej kot takih« (Rupel 19). Ker se vključijo v gibanje oziroma nastopijo v imenu in v okrilju celotnega aparata organizacije, postanejo »organski intelektualci«. Pridevnik »organski« je dvoumen in nekoliko nesrečno izbran,

toda ob razlagi lahko služi kot opis pozicije intelektualca, ki se dejavno vključi v organizacijo in zastopa njene ideje in interese.

V nadaljevanju svoje študije »organske intelektualce« Rupel imenuje tudi »populistični ali revolucionarni intelektualci« in jih označi takole: »Opraviti imamo s partijskimi intelektualci marksistično-leninističnega tipa, za katere je značilno, kar je nasploh značilno za oblastnike, poleg tega imajo posebno »vernost«, disciplino, potrpežljivost, hkrati pa tudi nepopustljivost, ukazovalnost, nekritičnost ... Ta kategorija intelektualcev je seveda najbolj znana po tem, da imajo za svojo oporo velik ideološki in represivni aparat in da jim zaradi tega ni treba računati s pravo politično konkurenco, kvečjemu z notranjimi sektaškimi obračuni, s t. i. »interno demokracijo.« (Rupel 34)

Opis precej natančno ujame Kozakove dramske osebe, ki so običajno protiigra njegovim upornikom in konec koncev tudi tistim, ki so v njegovih dramah neposredno imenovani za intelektualce. Te dramske osebe predstavljajo oblast, ki je predmet kritike intelektualcev, s čimer se pravzaprav strinjajo vse razlage intelektualca, ki so navedene zgoraj. Ali so torej to še intelektualci?

Z vstopom v politične organizacije (ali tudi verske) si »individualistični intelektualci« »umažejo roke« in izgubijo avtonomno pozicijo, zato so intelektualci le še po imenu, ne pa več po svojem bistvu, saj zapustijo »svet idej kot takih«, kot ugotavlja že Rupel. Vstop v svet politike pomeni vstop v igro, katere cilj je oblast, saj ta edina omogoča uveljavljanje določenega mnenja oziroma programa, ki pa je vedno parcialen, terja kompromise in kupčije, ki so večkrat daleč od temeljne univerzalne etike, ki bi jo moral gojiti intelektualec in zaradi katere uživa spoštovanje svoje okolice. Intektualec je za oblast »nestvor« (Sartre) in »nadloga« (Kozak), zato ker kritizira njeno upravljanje družbe, za množico pa postane problematičen, ko se odloči zasledovati delne interese.

Rupel o tem razmišlja tako: »(Nepod)kupljivost in (ne)zvestoba nista absolutno zvezani z intelektualstvom, ampak sta prej ko slej spremljevalki politike. Podvrženi so jima tudi intelektualci, vendar ne samo oni. Za intelektualca kot intelektualca, torej za intelektualca v trenutku, ko se osredotoča, ko se nameri na določen intelektualni problem (za intelektualca pri njegovem delu), je značilna politična neodvisnost.« (Rupel 28–29)

Vendar pa ne smemo zanemariti dejstva, da v družbi obstajajo različna mnenja o sleherni družbeni temi. Perspektivovci so to spoštovali in kot vrednoto gojili dialog in upoštevali drugačnost. Čeprav so bili člani istega revijalnega kolektiva in bi morda zato pričakovali enotnost njihovih mnenj, so se le-ta tudi znotraj skupine kresala. Peter Božič se v dokumentarnem filmu *Kritična generacija* spominja, da so se nekoč devet ur prepirali o enem stavku v njegovem besedilu, Vital Klabus pa se urejanja *Revije 57* spominja takole: »Niti Taufer niti jaz nisva nikoli ravnala samovoljno, temveč vedno pošteno uresničevala, kar si je zamislila celotna redakcija. [...] Moram priznati, da mi je protislovnost samoupravnega načina dela kmalu začela postajati nadležna. Čutil sem, da je omejevanje glavnih urednikov prehudo in da onemogoča uresničevanje marsikatero dobre zamisli.« (Klabus 17)

Posredni nasledek tega je, da tudi politiki lahko prevzamejo vlogo intelektualca, le da je njihovo mnenje o družbeni problematiki drugačno. Res pa je, da je njihov odgovor institucionaliziran, kar pomeni, da je za družbo zavezujoč, zato je kritična distanca pri političnih intelektualcih praktično nedosegljiva.

Rupel tako sklene svoje razmišljanje o različnih tipih intelektualcev: »Najpreprostejši odgovor na vprašanje, kakšna je razlika med funkcijo intelektualca v »vojaški« in funkcijo intelektualca v »civilni« družbi, bi bil naslednji: v »vojaški« družbi je intelektualec podrejen in pokoren član/član vojaško-političnega korpusa, poslušati mora ukaze predpostavljenih, katerih nespoštovanje vodi k ekskomunikaciji oziroma – v najboljšem primeru – v disidentovski položaj: v »civilni« družbi intelektualci tvorijo samostojen kolektiv, ki se sporazumeva z drugimi, pri čemer njegova avtonomija v nobeni fazi ne more postati vprašljiva.« (Rupel 195)

Na tem mestu avtor dokončno izpelje razliko, s katero je podnaslovil svoje delo, razliko med vojaško in civilno družbo. Glede na to, da Rupel ne govori veliko o medvojnem, pač pa predvsem o povojnem obdobju, gre njegovo »vojaško« družbo razumeti na specifičen način. Lahko jo razumemo kot vojno stanje, kjer je načelnost idej na drugem mestu, na prvem pa je organizirana vojaška disciplina. Vendar pa je na mestu tudi razumevanje »vojaške« družbe kot totalitarne družbene ureditve in permanentne revolucije. V takšnih mejnih, prevratnih družbenih situacijah, ki generirajo

specifične vloge intelektualcev, pa lahko nemara govorimo tudi o intelektualcih s pridevniki.

3 Kozakove dramske osebe

Obdobje, v katerem je Primož Kozak ustvarjal, je bilo prepojeno z revolucijo, z graditvijo nove družbe po pretresljivi izkušnji druge svetovne vojne. Noben slovenski povojni ustvarjalec ni mogel ubežati tematiziranju prevrata, saj je konec koncev s svojim ideološkim sistemom naravnost vlekel na dan vse, kar je bilo svetovnonazorskega v ljudeh, v ustvarjalcih in intelektualcih pa še posebno. Totalitarna ideologija je terjala opredelitev do svoje vsebine. Zahtevala je seveda pripadnost enemu in edinemu pravilnemu odnosu do sveta. Če tega ni bilo, ga je izsilila ali pa je likvidirala nesprebrljivega nosilca.

V petdesetih, zlasti pa v šestdesetih letih pa je bilo zaradi diferenciacij v vrhu Komunistične partije možno izreči in zapisati tudi kakšno kritično misel na račun sistema in Primož Kozak je to storil s svojo dramatiko.

Svoje dramske osebe ni zakrival z metaforičnimi okolji. Govoril je o revoluciji in o (ne)uspehu pri uresničevanju njenih idej, zato je postavil svoje drame v prav tista okolja, kjer se je revolucija dogajala. *Dialogi* so umeščeni v čas stalinističnih čistk in se odvijajo v zaslíševalnicah urada za notranje probleme, *Afera* se dogaja med vojno na poveljstvu okrožja revolucionarne vojske, *Kongres* se ukvarja s problemom univerze v novem režimu, *Legenda o svetem Che* pa spremlja razvpitega revolucionarja na Kubi in v Boliviji.

Kozakove osebe so v *Dialogih* in *Kongresu* skoraj izključno visoko izobražene, o čemer pričajo njihovi doktorski ali vsaj inženirski nazivi. Ti drami sta umeščeni v povojni čas in lahko govorimo o tem, da se njuni junaki ukvarjajo z intelektualnimi poklici. Za ti drami nedvomno velja naslednja ugotovitev Maline Schmidt-Snoj: »Da je poskušal Kozak seči v srž problema zmagovite revolucije in njene mirnodobne uveljavitve, s tem pa tudi človekove (subjektivne) vloge v (objektivni) zgodovini, kaže že dejstvo, da o tej

problematiki vseskozi govore t. i. vrhunski intelektualci iz vrst humanistične in tehnične inteligence.« (Schmidt-Snoj 93)

Nekoliko težje pa je osebe v *Aferi* in *Legendi* označiti za »vrhunske intelektualce«. Drami se dogajata v vojnih razmerah, v katerih veljajo vojaška pravila in izobrazbena stopnja ni merilo. Res pa je, da se dogajanje odvija med vodilnimi možmi v vojaški hierarhiji. Tema njihovih strastnih in ostroumnih dialogov so njihove ideje oziroma svetovni nazori o tem, kako spreminjati družbo in kakšno družbo zgraditi, kar pa so intelektualne teme.

Vse štiri Kozakove drame poznajo igro in protiigro, kdo je na kateri strani včasih ni transparentno, vsekakor pa je v tem pogledu zanimiva naslednja ugotovitev Schmidt-Snojeve: »Posebnost in novost Kozakove dramatike pa je dejstvo, da vsi ti ljudje načelno ideološko pripadajo istemu taboru, kar ima seveda določene posledice za do sedaj znano tipološko shemo intelektualcev: ni več »zunanjega« sovražnika – ne nacionalnega, ne razrednega, ne idejnega (prav s teh vidikov so bili sicer v slovenski dramatikki običajno opredeljeni negativni intelektualci) – »sovražnik« je zdaj lahko le znotraj enega idejnega koncepta, znotraj istega nazora oziroma znotraj nekega posameznika. Vsa Kozakova dramatika kaže, da enotnosti, enosti in istosti ni ...« (Schmidt-Snoj 93)

Toda čeprav ni enotnosti, se družba razvija, dokler goji dialog ali polilog. Ko ta umanjka, zavlada enoumje in družba stagnira. Primož Kozak je izčrpen dialog z več obrazi revolucije vodil v svojih dramah. Začel je z dvema zasliševalcema in dvema zaslišancema, nadaljeval z enim zasliševalcem in štirimi zaslišanci, po nekajletnem ustvarjalnem molku je pripeljal na prizorišče oportunist, ki izigra vse, ki so zastopali prejšnje pozicije, in se na koncu vrnil na začetek. Revolucija iz vere postane igra, Kozakovi intelektualci pa iz strastnih zastopnikov idej nemočne lutke, trupla in legende.

3.1 Dialogi

Kozak svoje prodorne analize razvoja sodobne družbe odpre z dramsko obdelavo tematike povojnih stalinističnih insceniranih procesov, ko je zmagovita revolucija oziroma njeni nosilci obračunavala s svojimi nasprotniki. To pa niso bili le tisti, ki so neposredno zavračali prekritje narodnoosvobodilnega boja s komunistično revolucijo in pa tisti, ki so odkrito kritizirali novonastali model oblasti, in morda predstavljali grožnjo, da se sami zavihtijo na vladni stolček, pač pa je novonastala vladajoča skupina obračunavala povsem samovoljno in vsakdo se je hitro lahko znašel na Uradu za notranje probleme.

Kozak je svoj prvenec, ki se dogaja na omenjenem uradu, naslovil enostavno *Dialogi*. Ob naslovu bralec dobi vtis, da gre najbrž za filozofske razgovore, debate izobražencev o večnih temah ... Vsekakor ne pričakujemo, da bo šlo za dialoge, ki bodo za njihove akterje ne le moralno, pač pa tudi eksistencialno zavezujoči. Zato je najbrž avtor tekst podnaslovil: *Na rob stalinističnim procesom pred dobrim desetletjem*. Podnaslov spremeni horizont pričakovanja, naslov dobi ironičen, celo ciničen prizvok in pri bralcu ali gledalcu drame se sproži val informacij, namigovanj, grozljivih šepetanj in še živih spominov o dogajanjih v polpretekli zgodovini komunističnih držav, ko je bil lahko vsakdo ovaduh in si lahko pristal v ječi že zato, če si v družbi povedal šalo na račun napačnega imena, kaj šele če si javno protestiral zoper katerega izmed neodgovornih in rušilnih vladnih ukrepov, na primer zoper ukinitvev nekaterih, predvsem humanističnih fakultet na univerzi.

Slednje storita profesor klasične filologije Martin Karl Haymann in novinar in publicist dr. Peter Sigismund v Kozakovih *Dialogih*. Ta »neljubezniv slučaj [...] je vzrok, da sta zadela ob potrebno politično formo« (Kozak, *Zbrano delo* 11)¹ in pristala v ječi.

Če bralec, z upoštevanjem zgodovinskih okoliščin, še nekako uspe upravičiti dejstvo, da sta zgolj zaradi protesta zoper vladni ukrep dr. Sigismund in prof. Haymann zaprta, pa vsa logika odpove, ko poskušamo razumeti, zakaj morata zasliševalca dr.

---

¹ Vse citate iz drame *Dialogi* navajam po izdaji: Kozak, Primož. *Zbrano delo. Dramski spisi I. Dialogi/Osnutki*. Ur. Dušan Voglar. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, zato bodo citati iz obravnavane drame v poglavju Dialogi pospremljeni zgolj s številko strani.

Benedikt Minsky in ing. Lukas Mender od jetnikov v najkrajšem možnem času oziroma v dveh dneh, kot je navedeno kasneje v tekstu, pridobiti podpisani izjavi, da sta minirala kanal, ki vodi od klavnice v reko. Celo vodilnemu preiskovalcu, ing. Menderju, se zdijo takšna navodila nadrejenih za lase privlečena: »Priznati moram, da se mi ta način ne zdi pretirano inteligenčen, a šef ga je odobril, zato se moramo pač ravnati po njem.« (14) Jetnika pa označita takšen način obravnave za »absurden« in »nonsens«.

Čeprav so poti, ki so pripeljale zasliševalca in jetnika v *Dialoge*, nejasne in o eksistencialni resnosti situacije pričata le »dva moža v značilnih uniformah, ki sta navzoča pri vseh pogovorih, stoječ ob straneh vrat en face publiki; nema, vendar akterja« (8) in pa grozeč podnaslov, so osebe razpostavljene in njihova igra se začne.

Možje so stari znanci, kolegi, ki jih je zgodovina združila, najprej kot zaveznike v revolucionarnem boju, sedaj pa kot nasprotnike. Vsi so izobraženci, intelektualci, ki so se v nastali zgodovinski situaciji znašli na nasprotnih straneh v odnosu do oblasti.

3.1.1 Klasični humanist

Najbolj monoliten, enovit je značaj profesorja Haymanna. Je prototip klasičnega humanističnega intelektualca z visoko stopnjo moralne zavesti in vero v pravno, pravično in razumno družbo. V vojno je šel z dušo in verjel je v plemenite cilje ideologov revolucije. Po vojni se je posvetil znanosti in iz svojega kabineta nemo spremljal družbeno dogajanje. Videl je, kako »so samotni ljudje padali v ječo in sam sem hotel verjeti, da se jim je omračil um« (33). Toda ob vladnem ukrepu ukinitve nekaterih fakultet na univerzi ni mogel več molčati. Zoper ukrep je protestiral, ker meni, da je nova vlada z njim »storila [...] usodno dejanje nad duhom tega naroda in jaz, intelektualec tega naroda, sem dolžan protestirati« (12). »Nepojmljivo pa mi je, zakaj sem zaprt in izjavljam, da je vaše početje protizakonito in krivično.« (12)

Prof. Haymann je zoper vladni ukrep protestiral, ker mu je to narekoval njegov globok etični čut in njegova iskrena ljubezen do družbe. Kar je storil, je bilo nujno in družbi v prid. Slutil je, kakšne so lahko posledice njegovega javnega protesta, zato je

dolgo omahoval, se bal, sramoval in mučil in se na koncu zanj vendarle odločil. Zakaj? Ker je z argumenti oblasti, da je njegova misel jalova, njegovi nazori zastareli in otročji, da tega časa ne razume, da so njegovi pomisleki stvar preteklosti, zaman poskušal doumeti logiko nove stvarnosti. Na koncu se je moral zanesti nase, na svoje izkušnje, svojo integriteto, svojo moralno zavest, na svojo državljansko vest, ki ji je logika terorja, nasilja tako tuja, da se prof. Haymannu zdi razplet dogodkov ne le skrajno krivičen, pač pa nemogoč, kot bi bili vsi »žrtve neznane igre« (50).

Vendar njegova zasliševalca, ki sta predstavnika oblasti, opredelita njegovo dejanje bistveno drugače, kot ga razume sam. »Naša verzija je, da sta se uprla.« (13) Njegovo dejanje je napad na oblast, upor zoper oblast, dezerterstvo in mesijanstvo brez moralnih kvalifikacij. Kot potrditev, da prof. Haymann res slabo razume logiko tega sveta, ing. Mender v imenu iste družbe, v prid katere je prof. Haymann protestiral, pravi: »Interes družbe vas sodi in ta je že opredelil vaše dejanje.« (17) In na drugem mestu dr. Minsky: »Danes je vaš podpis tisto, kar zahteva družba.« (35)

Kljub poskusom obeh zasliševalcev, da bi prepričala prof. Haymanna, da s svojim dejanjem ne služi interesu družbe in bo ves izid njegovega žrtvovanja le ječa, ostane romantični humanist neomajen. Ves čas ostro, prodorno zavrača in razgrajuje obtožbe zasliševalcev: »Kakšna družba! Kje je? Kadarkoli jo skušam uzreti, zagledam le vaš obraz. Nehajte s tem. Tudi jaz sem družba.« (20) Razrešitev nesporazuma vidi seveda v svojem imaginarnem pošiljatelju: Družbi. »Javnost naj izve, naj sodi množica.« (20) »Pred sodiščem bom govoril, pred sodiščem bom izpričal svoj čisti namen in državljansko zvestobo.« (34)

Toda stari profesor se slepi. Pravične družbe ni, pravna država je šla po zlu, obstaja le revolucionarno pravo, po katerem je oblastnikom za ubranitev njihovega položaja dovoljeno vse. Humanizem je le abstrakcija, ideja, zato humanistična fakulteta ni potrebna, realnost je boj za oblast, katerega edina metoda je nasilje: »Zakon je, kar določa oblast.« (35) »Nasilje je zakon [...] v sistemih, ki se porajajo je temelj. Družbam je osnova in jamstvo.« (38)

Vendar mora biti dr. Minsky zelo konkreten, da vzbudi pri prof. Haymannu usodni dvom o njegovi resnici o svetu: »Pa mislite, da boste sploh prišli pred sodišče? Mislite,

da vam bomo pustili govoriti?« »Sodišče po vaši zamisli je fantastična prevara.« (23) Kljub temu se prof. Haymann še vedno prepričuje, da gre za nesporazum, da je bila oblast prevarana, da je celotna reč enostavno logično nemogoča. Njegovo dejanje je bilo premišljeno, bil je skladen v sebi, čvrst, sedaj pa ga obdaja neznan mrak. »Moj namen, moja vero, moja žrtev, vse so mi razdejali.« (46–47) Najhuje pa je, da obstaja možnost, da bo ostalo njegovo plemenito dejanje brez učinka. Zasliševalca sta uspela doseči ravno to, kar ing. Mender napove že pri prvem zaslišanju prof. Haymanna in mu zagotovi, da se nič takšnega ne bo zgodilo: »Profesor, verjetno si predstavljate, da vas bom pahnil v panično situacijo in izsilil vaš pristanek, ko boste imeli strte živce in bo vaš odpor zlomljen s fizično silo.« (16) Prof. Haymann se resnično znajde v panični situaciji. Z mislimi bega in išče končno oporo vsaj v sojetniku, ki deli njegovo pot. Vendar se dr. Sigismund egoistično sooča le s svojo usodo in pusti prof. Haymanna nihati med krivdo in sramoto, samouničenjem in moralnim zlomom. Pri zadnjem soočenju vseh akterjev se potrdi Haymannova moralna integriteta. Vztraja pri svoji odločitvi, pri svojem dejanju, zato se mora zgoditi še zadnji del Menderjeve napovedi. Haymannov odpor ukaže zlomiti s fizično silo, vendar mu prof. Haymann to prepreči s poskusom samomora.

Haymannova drža je prežitek sveta humanistične etike. »Ljubi se z iskreno ljubeznijo in veruje, da se mu je zgodila krivica.« (30) Profesorjeva usoda je z nastopom totalitarnega sistema, v katerem je vse življenje ječa, zakon pa je nasilje, zapečaten. Takšnega sveta ne more razumeti, zaprt v svoj kabinet s svojimi znanstvenimi izsledki ne more ničesar razrešiti, zato v tem svetu ne more obstati. Zaradi popolnega, temeljnega razhajanja klasičnega humanista s totalitarnim režimom je njegov lik tragičen.

3.1.2 Izmalıčeni humanist – nihilist

Prof. Haymann vztraja v samoprevari, da je družba v principu dobra, dr. Minsky pa tega ni mogel storiti. Njegov romantični humanizem ni zdržal. »Kako sem si želel izboljšati ta svet, kako naivno sem upal, kako visoko sem zastavil svoje cilje. Čist sem bil. In kako grenko se mi je vse spremenilo. Kaj je moj posel, ki mi ga očitaš, ko pa je

ves kozmos razkrojen.« (26) Vsrkal je dejstva svojega časa in spoznal: »Ustroj moderne zavesti same je zlo.« (10) »Zakon je tak, da si škodujemo med seboj.« (23) »Živimo v neznanem in temnem svetu.« (25) Je zlomljeni intelektualec. Službo na policiji kot specialist psiholog je sprejel, ker je nad svetom obupal in je zato vseeno, ali dela na univerzi ali na policiji ali v publicistiki. V vsakem primeru povsod pomaga sistemu ljudi mentalno držati v šahu: »Zato smo določeni intelektualci današnje dobe.« (25)

Dr. Minsky vseskozi utemeljuje in razlaga svoje nihilistično razumevanje sveta. Oba jetnika prepričuje in vabi v svoj obup. V prof. Haymanna uspe vsaditi dvom, ki je bil začetek razkroja njegovega lastnega liberalnega humanizma, v katerem profesor še vedno vztraja. Dr. Minsky seveda ima metodo za zlom naivne vere v dobro družbo, saj so dokazi in dejstva, ki kažejo na grdo realnost, na dlani. Deležen je bil iluzorne predstave idealov revolucije, zato ve, kako so krhki in kje se lomijo. Toda ko se z isto metodo loti dr. Sigismunda, individualista, ki se ne slepi o stanju sodobne družbe in se je nihilizma in absurda otresel, dobi dr. Minsky v obraz: »Ovesiti se z vesoljno krivdo je preprost trik, zakaj konkretne odgovornosti si s tem odrešen. Odpuščaš si. Svinjarija.« (24) »Določili so te, da me boš pokopal in zdaj se že poldrugo uro opravičuješ pred mano. Rad bi si izposloval, da bi me z mojo lastno odvezo porinil pod zemljo. In trudiš se, da bi tega ne ti ne jaz ne opazila. Nikoli ne bi verjel, kako klavrna figura si.« (27)

V soočenju dr. Minskyja z dr. Sigismundom začutimo, da prvi ne utemeljuje in razlaga svoje teoretske in življenjske drže nenehno zato, da bi prepričal druge, pač pa zato, ker prepričuje sebe in si opravičuje in upravičuje svoje delo in svojo življenjsko izbiro. »Ničev sem, ničvreden – ne bojim se besede – beden sem. Moji nagibi so umazani, strah in sebičnost porajata moja dejanja.« (23) To so le besede, ki dr. Minskyja utaplajo v njegov razkrojeni kozmos. Izgubljajo ga v množici ljudi, ki »molče hodijo svojo pot brez utvar, ker vedo, kaj je na tem svetu res.« (33) Svojo osebno svobodo in človeškost je razkrojil. Ostal je le kolesce v sistemu. S svojimi nihilističnimi monologi in z ovešanjem z vesoljno krivdo se vedno znova odrešuje vsake osebne odgovornosti za svoja dejanja. S pretiranim moraliziranjem pa ukinja vsakršno konkretno zavezujočo etiko.

Toda njegova teorija ima mejo, fizično mejo. Čeprav se dr. Minskyju ne zdi sporno verbalno posiljevati vseh okoli sebe, pa potegne črto pred fizičnim nasiljem. Ko dobita s sodelavcem navodila, da nadrejeni potrebujejo podpisa jetnikov v dveh dneh in ker zasliševanje ne vodi k temu cilju, dr. Minsky od ing. Menderja najprej zahteva: »Kategorično zahtevam, brez bunkerja.« (48) »Vsakršno nasilje je nemogoče.« (49)

Očitno tudi dr. Minsky ravno tako kot prof. Haymann slabo razume svoj čas. Tudi njegova podoba sveta je slepilo. Tudi on vztraja v samoprevari, sicer mračni, a še vedno samoprevari. Kajti nasilje je edini zakon novega časa. Dr. Minsky trdi: »Nobeden ni v mojih rokah ničesar storil prisiljen.« (24) Prepričan je, da so njegove metode le posredovanje spoznanja, odkrivanje resnice, v resnici pa gre za psihološki teror nad jetniki. Institucija, katere del je, njegovim besedam daje težo. Njegova »prepričevanja« jetnikov so uspešna, ker ti vedo, da jih v nasprotnem primeru čaka bunker, fizično nasilje.

Toda tokrat se je zapletel v zoprno situacijo. Na nasprotni strani sta se znašla kolega, celo prijatelj. »Nobene razumnosti ni v tem početju, niti ene same banalne trdne točke, da bi se mogel zanesti. Vse je tako prekleto fluidno ...« (48) Čeprav je sposoben svojo eksistenco nategniti tako, da samega sebe prepriča v marsikaj, pa se je sedaj znašel v popolnoma nerazumni situaciji. Če je še lahko spregledal nasilno obnašanje sistema v drugih primerih, ga sedaj ne more več. »Midva teh podpisov ne moreva izsiljevati, razumeta, ne moreva izsiljevati od vaju, ki smo živeli skupaj!« (52)

Ing. Mender nima teh težav in ukaže prof. Haymanna, ki se kategorično odloči, da dokumenta ne bo podpisal, mučiti. To dr. Minskyja načne, poskus profesorjevega samomora pa ga dokončno zlomi. V joku prosi ing. Menderja, da ga spusti iz partije, iz tega mlina, ta pa ga hladno ukaže aretirati.

Dr. Minsky je mogoča smer razvoja liberalnega humanističnega intelektualca. Če kljub skopim informacijam in ne povsem jasnih prehodih v tekstu poskusim rekonstruirati razvoj njegovega značaja, bi rekla, da kot dr. Haymann v revoluciji vidi možnost izboljšanja sveta, vzpostavitvi enakosti in svobode za vse, možnost za izgradnjo pravične družbe in pravne države. Boljše življenje za svojo družino in zase. Zaradi odgovornosti za eksistenco žene in hčerke se zaposli na Uradu za notranje probleme,

kjer mu kmalu postane jasno, kam so padli njegovi visoki ideali. Njegov duh je pregan v kletko nihilizma, kjer obupano poskuša najti smisel v absurdnosti sveta. V praznini poskuša najti nekakšen temelj, oporno točko, čeravno je še tako temna in trhla, samo da lahko v svoji nesmiselni eksistenci nekako vztraja, najbrž predvsem zaradi žene in hčerke, katerima je eksistencialno zavezan. Njegova žena zboli, hčerko ima pri sestri, utrujen je, v službi pa se mora soočiti z absurdnimi obtožbami kolega in prijatelja in ravno on je določen, da ju zlomi. Teža njegovega bremena postane realna. Lahko je živel s težo svetovne krivde na svojih ramenih, zlomi pa se, ko mora pogledati v obraz tistemu, za čigar zlom je resnično sokriv in soodgovoren.

3.1.3 Organski intelektualec

Preiskavo zoper jetnika vodi ing. Lukas Mender. Izmed vseh oseb *Dialogov* je najbolj razosebljen. »Za vas sem in ostajam eksponent oblasti, ki ste jo napadli. Ostalo je odveč.« (17) Do obisti pozna logiko svojega časa, nanjo pristaja in jo soustvarja. Je rezultat propada humanizma in vzpona logike moči. »Ena sama je realna dolžnost v življenju. Ne propasti – ostati akter. Akter.« (37)

V primerjavi z ostalimi osebami, katerih izobrazba je humanistična, je Mender inženir, torej tehnik. V njegovem svetu ni emotivnih ali etičnih vzvodov: »Nevažno je, ali je svet slab ali dober, važno je, da se razvija logično po svoji naravi. Moja dejanja torej niso samovoljna, pač pa nujna, zakaj pristati moram na svet tak, kot je. Tako je najčisteje.« (38) Zakon sveta pa je nasilje, človek je le kolesce v sistemu in edini arbiter človeških dejanj je oblast, je tisti, ki ima moč. »Zgodovini je treba vsiliti svoj prav. V tem je moralna imanenca dejanja.« (57)

Ing. Mender je brezkompromisen in odločen. Postavljen je v situacijo, ko mora svoja kolega pripraviti do tega, da podpišeta lažno priznanje. Zadeva mu smrdi in se mu ne zdi preveč inteligentna, vendar: »Treba je ravnati v skladu z oblastjo. V principu je važno, da sprejmeš, kar predlaga oblast.« (15) Ne sprašuje se o smislu in upravičenosti svojega dela. Osredotočen je zgolj na rezultat, ki ga od njega pričakujejo nadrejeni, tisti, ki so trenutno močnejši. »Čujta kolega, ne glede na to, koliko odgovornosti kdo od vaju

jemlje na svoja ramena, je ječa dejstvo. Stvar moramo urediti, kot zahteva položaj. To je vse razumevanje, ki ga zahtevam od vaju.« (14) »V bistvu je važno eno: priznanje.« (12)

Menderjeva protiigra je dr. Sigismund. Ing. Menderju je med vojno rešil življenje, zato ju veže več kot besede in poznanstvo. Vendar je to dejstvo karta, na katero dr. Sigismund noče igrati, Mender pa ne more dovoliti, da bi imela ta stvar kakršenkoli vpliv na njuno sedanje razmerje. Sicer čuti potrebo, da o tem spregovorita, da bi slučajno ne prišlo do kakršnihkoli nejasnosti v zvezi z njunima vlogama v igri, ki jo igrata, vendar ostane njuna skupna zgodovina tam, kjer se je zgodila.

Kot je razgradil Minskyjev nihilizem, se dr. Sigismund loti tudi Menderjeve volje do moči. Očita mu moralno smrt. Vendar ing. Mender ni dr. Minsky. Ni polovično na svoji poziciji. Zanj se je zavestno odločil in sprejel vse njene vidike in posledice: »Človek ima pred sabo eno samo odgovornost – ravnati, ne da bi lagal sam sebi. Jaz sem se odločil.« (38) »Bil sem pač kot drugi, obremenjen z vsemi dobrimi nameni, kako bi razumno uredil svet. [...] V bistvu pa je nemogoče vedeti, kaj je prav; potrebno je dejanje. Dejanje mi razčisti odnose in resnice. Daje mi cilj. To je vse.« (37) Očitki dr. Sigismunda, da je sprejel nasilje in laž, barbarstvo in neumnost, in napadi, da je fašist, ga niti malo ne prizadenejo. Hladno in stvarno sooči dr. Sigismunda z realnostjo. Svet pač takšen je, zakaj bi se slepil. In čeprav je takšen: »Zame je svet razumen, ker je resničen, ker biva in nastaja.« (38) Kar lahko stori, je, da tudi sam vsiljuje zgodovini svoj prav. Ing. Menderju je njegova vloga in naloga v življenju že od nekdaj znana. Njegovi cilji niso bili nikoli plemeniti, kot to meni prof. Haymann. Zanj ni dilem. »Ko sem bil študent, sem živel, da bo moje življenje zgodovinsko. [...] V svetu, ki nastaja, bom imel svoj delež. Nobene večje možnosti nima človek, kakor to, da napravi svoje življenje družbeno učinkovito.« (39)

Toda logika nasilja, volja do moči in boj za oblast imajo šibko točko. Vedno se najde nekdo, ki je močnejši in v politični igri vedno nekdo, ki je spretnejši. Zazvoni telefon. Ing. Mender je aretiran. Čeprav je v tekstu njegov padeč nepričakovan, je v svetu, ki mu pripada, povsem naraven. »Kar se je zgodilo, je le napaka v igri. Igra sama pa je prava.« (40) Napaka ni sistemska, pač pa njegova. V nekem trenutku je narobe ocenil razmerje moči in se iz zasliševalca spremenil v zaslišanca.

3.1.4 Eksistencialistični individualist

Zametek individualističnega intelektualca, ki ga je kot odgovor na svojo vrzel generiral totalitarni sistem, je v *Dialogih* dr. Peter Sigismund. Kritiki so ga ocenili kot neizdelan, medel, šibak lik, vendar to ni posledica Kozakove nedoslednosti pri izgradnji Sigismundovega značaja. Dr. Sigismund je eksistencialistični junak, ki je v svetu, ki mu je umanjkal smisel, tujec, obsojen na svobodo in tesnobo odgovornosti za svojo identiteto, svojo esenco, ki jo mora nekako šele ustvariti.

Dr. Sigismund ne more več misliti kot prof. Haymann, ne more več verjeti v njegove naivne ideale. Ve, da je vsako poslanstvo v njegovem času utvara. »Vem, nikogar nisem pretresel in nič ne bom premaknil.« (40) Noče pa se vdati obupu kot dr. Minsky: »Res je, ne vem, kaj bi moral storiti, ampak tvojo besedo odklanjam.« (25) »Mračen je tvoj ideal, prijatelj. Jaz bi se ga bal.« (27) »In rečem ti še, da name nisi naredil vtisa.« (27)

Dr. Sigismund je revolucionar, vendar se po vojni ni aktivno vključil v graditev nove družbe, ni želel postati kolesce v velikem sistemu kot ing. Mender. »Abstiniral sem se iz javnosti, ker sem vedel, da me bo potegnila v kompromis in umazanost.« (40) Za razliko od Menderja, ki vidi svojo uresničitev le v družbeno učinkovitem življenju, čeprav to pomeni sprejeti nasilje, laž, barbarstvo in neumnost, dr. Sigismund sicer želi, da bi bilo njegovo življenje pomembno, vendar »mora biti vsaj v neki točki skladno z mojo intimno naravo« (39). »Meni je prekleto malo mar objektivni rezultat, če se pri tem slabo počutim.« (39)

Zato po vojni ne naredi nič. Piše novinarske komentarje in prevaja iz *Pravde*. »Vse mi je bilo dano in dovoljeno, dokler sem ostal ob strani in sem bil abstrakten.« (43–44) Obvisi nekje vmes. »Visel sem, kratko in malo visel, ugodno spravljen pet pedo nad zemljo. [...] Bilo mi je zadosti. [...] Bolan sem postajal. Skratka ... nekaj je bilo treba storiti, to je vse.« (44) Dr. Sigismund po vojnem nasilju, ki spodnese humanistični smisel, ostane brez tal pod nogami, ki pa jih, da bi lahko polno živel, potrebuje.

Vladni ukrep ukinitve humanistične fakultete mu predstavlja priložnost za rešitev iz svoje dušeče življenjske situacije. »Naj vam bo že jasno, da me sem ni privedla ne ideja ne vera.« (44) S svojim protestom zoper ukrep ni želel storiti zgodovinskega dejanja in noče biti mučenik za plemenito stvar. Vedel je, da bo pristal v zaporu. Izziva življenje. »Dolgo sem snoval, kako bom razstrelil to svojo eksistenco in bo prišlo odrešenje.« (56) Njegov projekt je njegov lastni zasnutek in družbena kritika je le prikladno orodje, da bi se postavil v ekstremen položaj, iz katerega se nadeja osmislitve svoje eksistence, ne pa opozarjanje na problematičnost družbene ureditve.

Zadevo žene do konca, saj jo zaradi namena, ki ga ima, tudi mora. »Dva dni že sodelujem v teh razpravah, dosti mi je prošenj in opominov! Zoprno mi je gledati, kako se trudita. Če hočeš podpis, zberi pogum, izsili!« (51)

Dr. Sigismund uspe ing. Menderja sprovcirati. Juha, ki jo skuha, je vrela, vendar je sam ne poje. Zajame pa jo prof. Haymann. Odločno odkloni podpis in Mender ga ukaže mučiti. Dr. Sigismund se pred tem odveže vsake odgovornosti za profesorjeve odločitve in vztraja, da njuni usodi, čeprav sta zaprta zaradi istega protesta in si delita celico, nista nikakor povezani.

Tudi dr. Minsky je deležen Sigismundove vrele juhe. Živci ga izdajo. Haymannov poskus samomora ga zlomi in Mender ga aretira zaradi upora.

Dr. Sigismund je situacijo prignal do roba. Je priča propada dveh kolegov in Mender je prepričan, da bo sedaj priznanje podpisal. Vendar njegovo spraševanje, kaj naj stori, prekine telefonski klic. Njegov zasliševalec je aretiran, Sigismund pa je izpuščen. »Sem bil zmožen podpisati? To bo treba zvedeti! Prekleta mučna zadeva!« (60)

Med letoma 1956 in 1958, ko je pisal *Dialoge*, Primož Kozak še ni mogel odgovoriti na Sigismundovo vprašanje. V tem obdobju je avtor zelo od blizu izkusil nasilnost oblasti. Ukinjena je bila *Revija 57*, pri kateri je sodeloval, Pučnik je bil zaprt, uvedene so bile preiskave zaradi sovražne propagande zoper njegove prijatelje in sodelavce Veljka Rusa, Vena Tauferja in Tarasa Kermaunerja. Tudi Kozak je bil zaslišan. V liku dr. Sigismunda poskuša avtor razviti možnost smisla intelektualnega angažmaja glede na obstoječo družbeno-politično situacijo, vendar je zaradi absurdnosti sveta o tem v

Dialogih nemogoče govoriti, prav tako pa Sigismundov angažma pravzaprav ni intelektualen, saj gre za njegov intimen življenjski projekt.

Dr. Sigismund, novinar, publicist, intelektualec, ne more več živeti zavrt v abstrakcije, zato se odloči za protest zoper vladni ukrep, ki se mu upira. Pričakuje, da ga bo njegovo dejanje usmerilo, prizemljilo, da bo odprlo vrata smislu v njegovem življenju. Vendar naključje onemogoči, da bi se končno moral eksistencialno nečemu zavezati. Iz zapora je izpuščen, toda ne vrača se svoboden. Vrača se v totalitarno družbo, katere najvišji smoter je moč, oblast, njena metoda za doseganje tega cilja pa je nasilje. Humanizem je razgrajen, zato smisla, ki ga želi, ni. Možnost odločitve bo dana šele naslednjemu Kozakovemu eksistencialističnemu intelektualcu, Kristjanu v *Aferi*.

3.2 Afera

Vrh Kozakove dramatike je *Afera*. Napisal jo v letih 1959 in 1960, torej kasneje kot *Dialoge*, vendar je bila *Afera* objavljena in uprizorjena pred njegovim prvencem. Kot dramatik je zrasel. Delo ima stabilno strukturo, izbrane, tekoče replike, njegovi značaji so se razvili in njegovo razumevanje revolucije je dozorelo. Kozak ostaja zvest tematiki, kronološko pa se pomakne nazaj, v srce revolucionarnega boja.

Med oficirjema, komisarjem in komandantom ene izmed revolucionarnih brigad pride do spora, ki ga njun nadrejeni ne zna razrešiti. Zato problem preda svojim nadrejenim. Komisar brigade Marcel, komandant brigade Simon, načelnik cone Bernard in zvezni oficir Kristjan se tako znajdejo pred komisarjem okrožja Jeremijo, ki mora dognati, kaj se je v brigadi zgodilo in zavljo resnosti situacije – priprava nove ofenzive – takoj ukrepati.

Izkaže se, da afera ni zgolj načelne narave in prav tako ni le osebni spor med oficirjema, pač pa je posledica njunega temeljnega razhajanja v razumevanju revolucije in njune vloge v njej.

3.2.1 Fanatični vernik

Komisar brigade Marcel je ekstremist, fanatičen vernik Revolucije. »Živim iz revolucije in zanjo.« (Kozak, *Zbrano delo. Dramski spisi II* 53)² V brigado je bil poslan, da bi jo politiziral, da bi med borce zasejal revolucionarne ideje. Vendar je naletel v brigadi na komandanta, ki si svojih vojakov ne le ni podrejal, pač pa je celo verjel, da so v uporabi zaradi sebe, zaradi svojega boljšega življenja in ne zaradi neke organizacije in njenih oblastnih interesov. Bil je eden izmed njih, komandant pa je postal samo zato, ker so ljudje tako želeli. Za Marcela je bila situacija nesprejemljiva: »Vsi skupaj ste bili banda anarhističnih individualistov, ki ste si delali revolucijo na lastno pest in za lastne osebne interese, in želeli ste si kalnih tokov, da bi ribarili zase.« (74)

Zanj je revolucija absolut, vseobsegajoči pojem, njegov življenjski prostor. »Revolucija mi je bila mati, bila mi je ženska, naj bo moja smrt, če je treba!« (78) Od rane mladosti je njegovo življenje zvezano z revolucijo: »Ko si ti še oral na svojih njivah za svoj žep, sem se jaz, ki sem imel takrat devet let, pretepal s karabinjerji po rimskih predmestjih! Ko si ti gojil svoje svinje, sem se jaz, prestradan ko pes, vlačil okrog vogalov z ilegalno literaturo za srajco in z bombami po žepih! Ti si študiral, ko sem jaz visel v ječi, obešen za lase, in ti si se vlačil z ženskami, ko so meni na policiji z elektriko pekli spolovila! In ti me hočeš diskvalificirati! Mene, ki nisem živel kot iz revolucije in zanjo!« (75) Njegovo življenje je tako zelo prepleteno z revolucijo, da kot individuum ne obstaja. Njegova oblika eksistence je čisto služenje Revoluciji.

Marcelov zagrizen fanatizem in dogmatizem sta zelo ozkogledna. »Gibanje je, ki vodi revolucijo. Kdor ne prizna Resnice in noče po Poti, je naš sovražnik.« (16) Okoli sebe je zbral nekaj zanesljivih, indoktriniranih ljudi, ki jim zaupa, vsi ostali pa so sovražniki, dokler ne izkažejo svoje vere v Revolucijo. Če pa nočejo po Poti, so njihova odklonilna stališča nasilno sankcionirana. In ravno ena njegovih sankcij, likvidacija komandirja, ki ni izpolnil njegovega ukaza, sproži afero.

Vsi vpleteni se zavedajo, da je antagonizem med Marcelom in Simonom prisoten že vse od Marcelovega prihoda v brigado. Medtem ko je Simon svoje borce gledal kot

---

² Vsi citati iz drame *Afera* so navedeni po izdaji: Kozak, Primož. *Zbrano delo. Dramski spisi II. Afera*. Ur. Dušan Voglar. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2014, zato bodo v poglavju *Afera* ob citatih zapisane le številke strani.

ljudi, ki so revolucija, je Marcel v njih videl le orodje za zmago Revolucije. »Marcela je preganjala fiksna ideja, da brigada lahko raste samo, če jo ustroji po svojem konceptu. Zanašal se je izključno na organizacijsko shemo, hotel je postaviti strogo vojaško-politično organizacijo in povezati v njej ves komandni kader. Hotel je podrediti brigado svoji organizaciji. Ne, to ni osebna ambicija, ne razumi me napak. On drugače ne zna, ta predstava ga obvlada, nebogljen je, če ne ravna, kot misli.« (35) Zaradi njegove neomajnosti in doslednosti Simon Marcela celo občuduje: »Ta je pravi! Je nihilist, a je pravi!« (55)

Vendar je za Simona samovoljno razpolaganje z živimi ljudmi nedopustno, zato je bil neposreden spopad komisarja in komandanta brigade neizogiben. Simon je razrešitev njunega konflikta videl v volji ljudstva, zato je predlagal, da se v brigadi izvede referendum, Marcel pa je po vojaški logiki od nadrejenih zahteval, da Simona odstavijo, seveda pa je pred tem še v imenu Revolucije v brigadi razširil govorico, da je Simon sovražnik. »Dolžan sem bil revoluciji, ker v vsej kompromisarski politiki v brigadi drugačna rešitev ni bila mogoča. Simon bi me moral podreti po isti železni logiki, kot je zdaj moral na referendum.« (22–23)

Izkaže pa se, da se Revolucija odreka svojega služabnika. »Komisar brigade Marcel, obtožen izdaje, ker je mimo načel upora organiziral v brigadi lastno frakcijo, z namenom, da bi iztrgal brigado vodstvu upora. Obtožen osebnega terorja v brigadi.« (69) Marcel v svoji zaverovanosti spregleda celoto. Razsodnik spora Jeremija, ki je njegov nadrejeni, mu zabrusi: »Usta imaš polna revolucije, po svojem dejanju pa si ušiv razbijač, saboter in pes! [...] Očividno ne veš, da je skelet revolucije disciplina in njen prvi zakon enotnost misli in dejanja. Neznano ti je, da je revolucija stavba, ki stoji samo takrat, kadar stoji vsak kamen v njej, kot je postavljen, in drži, kot mu je določeno!« (78–79) S svojimi idejami Marcel ljudi ni uspel prepričati, zato se je odločil za represivne metode, s čimer pa je v ključni zgodovinski situaciji (vdor sovražnih tankov v pokrajino) razbil ali bolje obglavil bojno enoto, ki bi morala v bitko.

Marcel svojo obtožnico sprejme, vendar ne tudi njene vsebine. »Revolucija mi je zastavila nalogo, jaz pa je nisem obvladal, zato ima prav, če me sodi!« (73) Pred revolucijo je kriv, ker ni vključil brigade v organizacijo upora, ne zaveda pa se, da je

brigado razbil, niti ne prizna, da so bile njegove metode napačne. »Tudi če se je komisar zmotil, on je pooblaščenec revolucije in revolucija se ne moti. Kaj je neznatna napaka posameznika v primeri z njeno potjo! Samo ena žrtev mi je težka, verjemi, samo ta sramota, da je moje ime zvezano z vami, ki ste sovražniki revolucije!« (73)

Da bi se izločil iz skupine obtožencev, Marcel ostale ovadi, da naklepajo beg. Soočiti se mora z Jeremijo, ki ga obtoži, da spletkari, zato da bi se izmaknil obtožnici. V obupu, da bi Jeremijo prepričal, da je Simon res predlagal beg, Marcel naperi puško vanj. Toda Jeremija je prekaljen borec in pretkan politik, zato ve, kako lahko Marcela ukroti: »Ti si iznašel boljše metode. Postavili smo te, da bi vršil delo upora, upor ti je dal svoje ime in moč nad ljudmi, ti pa si domišljaš, da si zrasel na svojih vrlinah, in zapoveduješ z orožjem v rokah! Uporu ukazuješ! Zate sem njegov glasnik jaz! [...] Streljaj, dragi, streljaj vame, zadel boš revolucijo!« (79)

Med kladivom in nakovalom, med Jeremijo in Revolucijo, se Marcel zlomi. Jeremija ga z edinimi metodami, ki jih Marcel pozna, z represijo, zlomi v poslušno orodje upora. »Do zadnjega sem upal, da se boš zavedel in boš pošten in zvest, ampak zlomiti moram palico nad tabo, Marcel! Zate ni več poti.« (80)

Bitka je pred vrati in Jeremija mora nekoga poslati nazaj v brigado. Ker je Simon poskusil pobegniti, pošlje nazaj svojo lutko, Marcela. Ta bo na terenu neposredno izvrševal njegove ukaze, dokler ne bo v brigado poslan nov komandant.

Revolucija je prevrat sveta, ki spreminja temelj človekovega bivanja. Ukinila naj bi vsa oblastna razmerja in obstoječi lastniški red. Da pa bi se revolucionarne ideje lahko udejanjile, se morajo uporniki najprej polastiti oblasti, da bi jo nato lahko ukinili. V prvi fazi je revolucija torej oboroženo gibanje, ki si s silo prizadeva vzeti oblast v svoje roke. Za to potrebuje disciplinirano, enotno vojsko, ki ji je dovoljeno uporabljati vse metode, ki peljejo k zastavljenemu cilju.

Do te točke Marcel revolucionarno gibanje zelo dobro razume. Treba je likvidirati nosilce lastniške oblasti in tudi vse tiste, ki se velikemu gibanju zoperstavljajo, in zmagati. Kaj pa po zmagi? Kaj je smoter, namen bojevanja? Zakaj se Marcel žrtvuje za revolucijo? Čas po revoluciji za Marcela ne obstaja. Kot odrasel mož še vedno trmoglavo izreka parole, ki se jih je naučil na ulici kot majhen deček. Svojo mater,

Revolucijo, povzdiguje nad vse in ji predano služi. Slepo zaupa normam in odločitvam vodstva in se nikoli ne sprašuje o namenu in pomenu svojega življenja. Zanj konca Revolucije ni.

Zaradi odsotnosti kakršnekoli refleksije, zaradi popolne razosebljenosti in slepega služenja ideologiji je Marcela praktično nemogoče interpretirati kot intelektualca, tudi organskega ne. Ni sicer jasno, zakaj se je Marcel vključil v revolucionarno gibanje, toda glede na to, da je bil še deček, to ni mogla biti ozaveščena odločitev kot pri Menderju iz *Dialogov*. Nekatero izmed Marcelovih replik so sicer močno podobne Menderjevim, vendar so le ponovitve brez realne substance. Marcel je le posoda za vsebino, ki jo je iz neznanih razlogov sprejel. Ker sebe ne vidi kot individua, še kot človeka ne, saj je le orodje Revolucije, tudi v drugih vidi le sredstva ali ovire in torej sovražnike.

3.2.2 Demokratični avtonomist

Komandant brigade Simon, ne le da takšnega stališča ne more sprejeti, pač pa ga tudi razumeti ne more. Za razliko od Marcela, ki je očitno odraščal na ulici, je Simon imel družino in je študiral. Začutil je, da se je svet začel v temelju spreminjati in odločil se je, da se bo hkrati s svetom tudi on premaknil. V domačih krajih je sam organiziral ljudi za revolucionarni boj, kasneje pa se je priključil veliki organizaciji upora. Pa ne zato, da bi pomagal komurkoli na oblast, ampak ker je verjel v idejo, v namen revolucije. »Veš, kaj je zame revolucija? Osvoboditev! Veš, kaj je osvoboditev? To da se človek odloči boriti za svojo pravo vsebino!« (83)

V ljudeh, ki so mu zaupali in mu sledili v boj, ne vidi orodja revolucije kot Marcel. »Prepričan pa sem, da smo oborožen ljudski upor in ne kakšen organ. – Sploh pa se mi zdi neprimerno govoriti, kot da razpolagamo drug z drugim.« (16) Simon je ravno tako krvav pod kožo kot njegovi ljudje. »Odkar sem se pred vojno angažiral v gibanju Pravica in svoboda, je bil zame ideal ljudsko samovladje. Pri nas je bil lahko vodilen le človek, ki so mu ljudje dali ta mandat.« (37) Brigade ni vezal z represijo in vojaško disciplino in ljudi ni pridobil z vznesenimi obljubami o prihodnji sreči. »Ravnal sem tako, da je rasla disciplina brigade iz njene moralne zavesti.« (37) In zaradi spoštovanja, ki ga je

izkazoval svojim soborcem, je brigado povezal več kot zgolj ukaz. »Notranja situacija v brigadi je dozorela, jedro je dozorelo, ljudje so dozoreli. Notranje so se strnili v enotno vezan kolektiv in tukaj so postale Marcelove metode popolnoma odveč.« (36)

Marcel je bil s strani upora poslan v brigado, da bi jo politiziral, da bi med borci razširil revolucionarne ideje in brigado prilagodil organizacijski shemi upora. Vendar Simonovi ljudje niso bili raja, ki ji je treba dati strukturo in jo voditi, ampak so bili prebujeni posamezniki, povezani v skupnost zaradi svojih skupnih ciljev. Zato so bile po Simonovem mnenju Marcelove metode nasilne in nepotrebne, Marcel pa je zaradi svoje paraliziranosti ocenil: »Simon je vodil v politično anarhijo, ne pa v graditev revolucionarne oblasti.« (23) »Anarhist tvojega tipa je usoden za vsako organizirano družbeno akcijo!« (17) »Razklal si brigado z demagogijo in z anarhističnimi parolami si porušil politično avtoriteto upora! Kriv si razkrajanja vojske!« (17)

Kakorkoli že so Simonove ideje demokratične in plemenite in so simpatije tako avtorja kot publike na njegovi strani, ima s stališča revolucionarnega upora Marcel prav. Simon je »skrajni individualist, anarhični nasprotnik podrejanja in discipline« (Vidmar, *Primož Kozak: Afera 7*), »moralno vezan uresničevalec lastne svobode« (Kos, *Resnica* 1251), ki je v vojaški organizaciji izstopajoč in ne povezovalen člen. Meje Simonovega sveta so meje njegove eksistence in meje eksistence tistih ljudi, ki se jim je zavezal. »Kadarkoli sta se moje in koga drugega bivanje spletli v skupen proces, sem se čutil zavezanega in sem dajal odgovor. In zahteval sem ga.« (42–43) Gre mu za njegovo mikroskupnost, »objektivno nastajajoče zgodovinske družbene skupnosti ne vidi« (Kramberger 301). Simon je »samoljubi duhovni aristokrat« (prav tam, 301) z nekoliko naivnimi in abstraktnimi idejami o idealni revoluciji ali kot ugotovi Bernard: »Kristus, kakšen nezrel fantast si ti.« (56)

Tako kot Marcel je tudi Simon popolnoma zaverovan v lastno prepričanje in gre na komando okrožja čist in neobremenjen razreševati afero. Komisarju Jeremiji se zdi celotna zadeva intelektualistična godlja, ki ima malo opraviti s konkretno zgodovinsko situacijo, zato Simona vpraša: »Se ti sploh zavedaš objektivnega pomena vaših oslarij?« (36) »V najbolj krvavi uri razmetavaš besede o nasilju in razbijaš našo organizacijo.

Zadosti časa boš imel govoriti o svobodi, ko zmagamo. Zdaj pa zahtevam disciplino, pa če na mestu pogineš!» (84)

Vendar Simon noče čakati na osvoboditev. »Cilj se vsak trenutek uresničuje!« »Revolucija – to so moji ljudje. Ustvarjamo jo!« (68) Cel s svojim konceptom je šel v boj. Videl je umirati ljudi ob svoji strani in nemogoče se mu zdi, da bi njih, ki tvegajo svoja življenja, vezal v okove vojaške discipline. Ne more pristati na Jeremijeve ukaze. »Ne maram zmage, če je dobljena s tvojimi metodami.« »Noben humanist nisem! Človek je dolžan biti človek, nobeden se mi ne smili, ki tega ne zmore. Zato pa ne dam, da bi moje ljudi vklepali v hierarhične vezi! Vsak nosi svojo glavo naprodaj in to je kriterij njegovega početja! Nisem šel v upor, da bi me kdo uporabljaj, in tega ne dovolim! Ne dam, ti pravim, ne dam tega!« (84)

Simon se z vztrajanjem v svojem individualizmu neposredno upre Jeremiji, zato se njegova obtožnica glasi: »Komandant brigade Simon, obtožen izdajstva, ker je vodil v brigadi upor, sovražno politiko, ker je podiral načela upora in ker je z rušilnim namenom trgal vezi med vodstvom upora in zaupano mu brigado. Obtožen diverzije, ker je zavestno prelomil vojaško disciplino.« (69)

Medtem ko Marcela Jeremija lahko zlomi, ker je on obraz Revolucije, ki ji Marcel služi, pa mu je Simon nedosegljiv. Po nujnosti svojih idej se poskuša iz zapora prebiti nazaj v svojo brigado. Pri poskusu bega je ustreljen, vendar njegova ideja ostaja nekompromitirana. Kristjan to izrazi tako: »Ti živiš iz substance, ki sam ne veš zanjo! Niti ne zavedaš se, kako agitiraš za svoj koncept, kaj počneš, tvoj koncept je v tebi, narejen kot otrok v trebuhu nosečnice, in vsa tvoja eksistenca je, da ga porajaš v življenje.« (47)

Simon se s svojim konceptom postavlja zoper trenutno zakonitost sveta – vojno. Sedaj je potrebna disciplina in enotna vojska, ki bo priborila zmago. Po zmagi bo čas za graditev svobodne družbe. Toda Simon ne more pristati na takšno logiko sveta, zato je njegova eksistenca tragična. Ker ne plava s tokom, mora propasti.

Vendar pa njegova ideja čiste, svobodne revolucije ne umre z njim, pač pa njegova žrtev njegov koncept povzdigne v ideal in upraviči ves njegov boj zanj. Podobno se konča Smoletova *Antigona*, ki je bila napisana takrat kot *Afera*. Tako Smole kot Kozak

naj bi, prvi v liku Antigone, drugi pa Simona, portretirala Jožeta Pučnika, ki je v tistem času prestajal zaporno kazen zaradi kritiziranja takratnega režima.

Kozakov Simon je avtonomen, individualističen intelektualec, ki se angažira za idejo demokracije. Če bi Sigismund iz *Dialogov* ne podpisal priznanja in bi se odločil za moralno odgovorno vztrajanje pri svojem protestu, vendar ne le zavoľjo osmislitve svoje eksistence, temveč tudi zaradi odgovornosti do drugih, bi lahko zrastel v Simona. Glede na to, da je pripravljen na dialog z organizacijo, konec koncev se ji tudi pridruži, je Simon perspektivovski aktivist, čigar končno dejanje loči svetlobo od senc, čiste revolucionarje od tistih, ki jim gre le za oblast. In neodločni, megleni intelektualec Kristjan spregleda ...

Preden pa si pogloblje ogledamo to, v očeh skoraj vseh kritikov in recenzentov Kozakove *Afere* najbolj klavrno figuro igre, Kristjana, si oglejmo še dva stara revolucionarja, ki sta pred desetimi, dvajsetimi leti tičala skupaj v jarkih po vsej Evropi, sedaj pa se je eden znašel v vlogi zasliševalca in rabsodnika, drugi pa v vlogi zaslišanca, jetnika. Prvi je Jeremija, drugi pa Bernard.

3.2.3 Klasični humanist

Bernard je načelnik cone, kateremu Marcel predlaga Simonovo odstavitev. V revoluciji je že dvajset let in sedaj je soočen s situacijo, v kateri obnemore. Pod njegovo komando sta se sprla komandant, ki je sam organiziral ljudi in je zanje neprecenljiv resnični vodja in komisar, ki je s seboj v brigado pripeljal skupino z dragocenimi diverzantskimi izkušnjami. Ker sta oba za boj zelo pomembna, Bernard, dokler je to mogoče, poskuša nevtralizirati njune ekstremne ideje in ju obdržati v brigadi. Ko pa pride do neizogibnega odprtega spopada obeh oficirjev, situacije ne obvlada in je ne zna razrešiti. Zato se po nasvet obrne na komando okrožja: »Zaradi lastne čiste igre hočem vedeti, kaj velja storiti, ker nimam interesa kaliti vodo. Zame to ni samo osebni problem, to hočem povedati. Sem človek, ki ne mara avantur. Jaz znam delati v čisti situaciji.«
(14)

Povsem presenečen in zgrožen Bernard kmalu ugotovi, da se je preventivni posvet spremenil v preiskavo. Na tej točki je primoran tudi sam potegniti črto pod dvema desetletjema svojega revolucionarnega udejstvovanja.

»Dvajset let sem se tolkel, da bi z revolucijo realiziral čiste odnose. Tolkel sem se, da bi ustvaril revolucionarni odred, kjer ne bo nobene strankarske bitke za prestiž, in da bi ustvaril inteligentno in sproščeno bojno skupino. Kaj bi, jaz sem se tolkel za Evropo, za potrditev tega, kar je bilo v stoletjih ustvarjeno, ti pa si operativec. Veš, dragi moj, jaz sem se v naš odpor zaljubil, zdaj pa je vseeno, ker moja glava pri vsej aferi najmanj šteje. Ljudje so se mi zmesarili med sabo, zato v uporuh nimam več kaj početi. Kaj ne razumeš, mene ni več treba.« (50–51)

Bernard je lik klasičnega humanista, ki je šel v revolucijo zato, da bi pomagal plemeniti evropski misli, da bi se razlila na svet.

»Ampak goreti čemu, človek božji, zgoreti čemu? Revolucija je bila zame zmeraj dvoje: osvoboditev in poduhovljenje. Evropa je ustvarila svojo čudovito vizijo človeka in revolucija naj strga to vizijo sterilni kasti in jo izroči ljudem! Kadar sem čepel na samem v Regini Coeli – in ti veš, kako je človek takrat sam – in sem poslušal, kako nekdo rjove za zidom, sem se spraševal, zakaj. In odgovarjal sem si: na barikadah Evrope stojim! Visokega duha sem branil in njegovo svobodo in boril sem se, da bi ljudje doživeli visokost človeka in jo uresničili v sebi. To je bil moj namen in revolucija je bila edina pot, ki jo je zgodovina odprla. Bila je glasnik zgodovine in njen poslanec.« (61)

Z Jeremijo sta skupaj ležala v blatu bojnih jarkov vsepovsod po Evropi, vendar Jeremija očitno ni delil Bernardove ljubezni do upora, ki bo prinesel svobodo, visokost duha in blagostanje vsem. Čeprav mu je bil Bernard »večkrat [...] dober drug« (63), ga obtoži, da se je revoluciji odpovedal. Stari humanist tega ne razume: »Dvajset let sem prelival svojo kri, Ovrha mi je trgala nohte in pekli so me po kehah, rane sem vlačil za sabo kot berač uši, dušo sem si zmllel, da je šla stvar naprej! Zdaj pa sem zate odpadnik ... Vraga, zdi se mi, da bom kmalu nor!« (60) »Dvajset let sem mislil, da vidim smisel, nazadnje pa so mi povedali, da vidim napak.« (76)

Bernard sicer sluti, da revolucija ne dosega njegovega ideala, ker se boji preiskave in pozna preiskovalne metode. Čuti, da so se plemenite ideje sprevrgele in postale zgolj

boj za oblast. Vendar zaradi »zaljubljenosti v upor« še vedno upa, zato podpira Simonove ideje. Jeremija mu predoči revolucionarno resnico: »V odločilnih situacijah ni človek nič in organizacija vse!« (59) Toda Bernard odgovarja: »Vem. Jaz pa sem se tolkel, da bi bila še kaj drugega ta revolucija.« (60) In zaključí: »Jaz se take revolucije ne grem več.« (49)

Toda kdor noče po Poti, je sovražnik in sovražnike čaka obtožnica: »Bernard, načelnik komande cone, obtožen izdaje, ker je aktivno razbijal enotnost upora v brigadi, ker je sodeloval pri rušenju discipline in ker je dovolil, da njegovi podrejeni rušijo enotnost načel upora v brigadi.« (69)

Po branju obtožnice ostanejo Marcel, Simon, Kristjan in Bernard sami in vsak se na svoj način spoprijema z nastalo situacijo. Marcel si ne želi umazati imena v skupnem sodnem procesu z izdajalci revolucije, Simon razmišlja o begu, Bernard pa si želi miru. Vendar je znova ujet v prepír med Marcelom in Simonom, ki ga je pripeljal pred vojaško sodišče. »To je vzrok vsega poloma! Vaša imbecilna trma, vaši teoremi, vaši nezreli kretenizmi, ki so pognali celo zadevo k hudiču! Nor sem bil, da sem vam zaupal. Delal sem z norci!« (76) Oba, tako Marcel kot Simon, se mu razkrijeta kot otroka, ki se igrata s človeškimi življenji. Vse ideje pa se mu zazdijo nevedne njegovega življenja.

Bernardu se dvajset let bojevanj razpusti v sivino, vsa njegova dejanja poniknejo v meglenem brezglasju. Z mislimi je pri sinu, na čigar usodo ga v preiskavi opozori Jeremija. »K vragu vse skupaj. Jaz bom legel. Veš na koga mislim? Na sina. Nekaj norega se godi v meni. Ampak to je malo. Tudi to bomo prenesli. Navajeni smo prenašati. Vse to je malo. Taka je pač bilanca dvajsetih let v revoluciji. Zapomni si, jaz sem star revolucionar.« (72)

Ker je njegovo življenje vredno več kot neuresničljive ideje, ker nima smisla riniti z glavo skozi zid, se Bernard ukloni diktatu terorja. Dolgoletne izkušnje ga učijo, da se stvari spreminjajo in še bo čas za uresničitev idej o evropskem človeku. Poslušno se bo vrnil v brigado z Marcelom in ostal bo načelnik cone, toda brez možnosti konkretnega delovanja v brigadi. To bo prepuščeno Marcelu, ki bo neposredno izpolnjeval Jeremijeve ukaze.

Kozak naj bi v Bernardu upodobil svoja strica Juša in Vlada Kozaka (Kermauner *Dramatika* 588), ki ju je spoštoval, vendar se je, tako kot vsa njegova generacija, zavedal, da je humanistični ideal propadel. Klasični humanisti akademskega tipa, kot profesor Haymann iz *Dialogov*, in tisti, ki so se vključili v institucije novega režima, kot Bernard, so bili predmet ostre kritike perspektivovcev, saj so izpred oči izgubili konkretnega človeka in so videli le še ideal, ki pa je bil med drugo svetovno vojno dokončno strmoglavljen.

3.2.4 Organski intelektualec

Jeremija je posebljena revolucija. »Jaz sem poslanec revolucije.« (80) Kot Bernard je tudi on star revolucionar, vendar se za razliko od njega ni prepustil romantičnim sanjam o kraljestvu evropske kulture. Ponotranjil je vso resnico svojega časa. Zamajali so se temelji človeške družbe in svet je šel v vojno. Humanistična etika in pravna država sta odpovedali, zato je postala edina zavezujoča volja do moči. Kdor bo zdržal, bo preživel.

V takšni situaciji so odveč vsa filozofiranja, ideali, teoremi, variante, komponente: »Tukaj je revolucija in tukaj kontrarevolucija in basta! Bil sem že v situaciji, ko smo na fronti stradali kot psi. In kdo je takrat govoril o komponentah, o revoluciji in o variantah! A? Kdo? Držali smo, da nam je tekla kri izpod nohtov, in če je kdo samo sanjal o komponentah, se je zbudil zjutraj mrtev. Ampak držali smo, razumeš, držali, držali, ker smo morali držati! V odločilnih situacijah ni človek nič in organizacija vse!« (59)

Revolucija se je znašla v odločilni situaciji. V pokrajino vdirajo sovražnikove enote in ravno sedaj so se v eni ključnih brigad v tej isti pokrajini sprli oficirji. Jeremija pride zadevo raziskat, predvsem pa uredit, ker je nova ofenziva pred vrati. V primerjavi z resnostjo situacije je celoten spor zanj »smrdljiv debatni klub« (16) in »kup amaterjev, ki se gredo visoko politiko« (28). »Ampak zrihtali jih bomo, da bo vsak vedel, kaj je disciplina.« (10)

Čeprav Jeremija pozna zasluge in vrednost dejanj vseh, ki so se znašli pred njegovim razsodiščem, mora nastopiti kot trezen, stvaren in suveren razsodnik. On je tisti, ki vidi celoto in pozna vso resnico revolucije. »Komisar ve za preskušnje, ki jih revolucija nalaga človeku in čuti težo njenih položajev.« (Kos, *Resnica* 1247) V sebi nosi in uravnava protislovnost revolucije. Za zmago in osvoboditev sta potrebna nasilje in disciplina. »Dragi moj fant, v teh dvajsetih letih, kar sem v revoluciji, sem bil v uspeh uporih in v poraženih uporih, valjal sem se po ječah in ril po frontah in sem marsikaj videl. Ampak eno vem za trdo: ni zmage brez trdne organizacije.« (65–66)

Jeremija Simonovega ideala ljudskega samovladja ne spodbija: »Čakaj, niti ne rečem, da je bil tvoj poskus napak. Mogoče samo prezgodaj.« (62) Vendar čas in razmerje sil v družbi nista primerna za demokracijo. Vojna zahteva drugačno logiko. Vojna zahteva enotno, disciplinirano vojsko, ki bo priborila zmago. Sedaj ni čas za spraševanje o smislu boja. Boj je na dlani in za vsako ceno je treba zmagati in vsiliti zgodovini svoj prav. »Samo mi ne bomo zgubili. Nisi vedel tega? Ne bomo zgubili, zato bomo mi imeli prav. Samo potruditi se je treba, da bi zdržali.« (52) »Revolucija mora dobiti svojo partijo in jo bo dobila, pa če ostane samo deset ljudi na tej zemlji živih! Tako se bo zgodilo! Samo deset in tisti pravi!« (61)

Jeremija za razliko od Marcela, ki živi v popolni sedanosti revolucionarnega boja, ve za obljubljeno prihodnost in razume Simonovo in Bernardovo stališče, vendar se tudi zaveda, da prihodnosti za nikogar izmed revolucionarjev ne bo, če bo revolucija poražena. »Nisem se veliko spraševal. [...] Vprašanje je dvom, dvom pa zločin, ki si ga na naši poti dovolijo le odpadniki. Poznam ljudi, ki so se spraševali. Veš, kje so končali? V agenturi Ovre. Mi se nismo spraševali. Za nas ni bilo tako, da je bila tukaj revolucija, zraven pa še nekaj. Bila je ena struga in eno življenje je teklo po njej. Vedel sem: Če spustim za en sam hip, zbijejo ob tla mene in vse tiste, ki stoje za mano, in ti sam veš, da si fašizem nikoli ni pomišljal do komolcev brodirati po našem drobovju. Goreti je treba, goreti, ne pa da bi se solzil, zakaj to, kar je zate solza, je za kamerada smrt. To je kontrola, ki velja tudi zate. Mi smo sami na zemlji in noben pisan angel nas za roko ne vlačí v raj.« (66–67)

Dvajset let samokontrole, discipline in bojevanja je Jeremijo utrdilo. Naučil se je, da ljudje pač umirajo in posamezniki propadejo. »Kakor da bi revolucija ne zahtevala od mene vsake žrtve. Bernard, mi smo pač material, ki mora pogoreti, da kotel zavre. Nič bolj patetična ni naša usoda. Goreti – zgoreti, nič več ne zahteva zgodovina.« (61) »Vsi smo material revolucije!« (68)

V revoluciji torej ni prostora za individualizem, toda ker je Jeremiji v tem trenutku potreben na bojišču vsak mož, noče nobenega izmed sprtih oficirjev žrtvovati, zato od Simona zahteva: »Pojasni mi, kako naj vas vse skupaj spravim v red, to je vse, kar zahtevam od tebe.« »Mene stane moj korak več, kot bi stala tebe tvoja odprta beseda.« (65)

Toda ker se Simon v brigado pod nobenim pogojem noče vrniti z Marcelom, s poskusom bega naredi iz sebe žrtev, ki bo razrešila spor in ponovno vzpostavila enoten bojni odred. Jeremiji s tem olajša težko odločitev, koga poslati nazaj k vojakom, ki potrebujejo vodjo.

Večina kritikov vidi v Kozakovem komisarju Jeremiji popolnoma razosebljeno personifikacijo revolucije, dvignjeno nad življenje, kreatorja usode. Je naslednik Menderja iz *Dialogov*, vendar je močnejši in hierarhično višje postavljen v organizaciji. »Najsilovitejši lik njegovih [Kozakovih] dram je Komisar (Afera), ki zmaga in si ne boji umazati rok. Primož je v njem slikal Kidriča, kakor si ga je predstavljal. Prav nenavadno ga je občudoval.« (Kermauner, *Primus* 942) V *Listini* po navedbi Dimitrija Rupla tudi Kocbek v Kidriču občuduje njegovo moč, hkrati pa se je tudi boji (Rupel 37–38). Njegovi opisi Kidriča neverjetno spominjajo na Kozakovega Jeremijo.

Čeprav Jeremija deluje nepremakljivo, pa je zaradi nekaterih njegovih replik in predvsem zaradi izteka igre mogoče v njem slutiti tudi njegovo človeško stran. Rupel navaja anekdoto, da je Kidrič jokal, ko je bila ukinjena slovenska vojska in je prešla v sestav JA, in nadaljuje: »Znano je tudi, da se je Kidrič v nekaterih kriznih trenutkih omamljal z alkoholom: to vse priča o neki ›razpoki v tisti osnovni premočrtnosti, ki se pripisuje slovenskim revolucionarnim intelektualcem. Kot da se – to pa eksplicitno izreče Kocbek - ›žrtev nadosebnega poslanstva zave neke težave, se za trenutek tudi odreče svoji vlogi, pade v ›depresijo.« (39)

Kozak je konec *Afere* večkrat popravljal in spreminjal, kot je razvidno iz tretje knjige njegovih zbranih del, vendar na koncu ostane pri naslednji Jeremijevi izjavi: »Tako. In zdaj pojdite. Vsi pojdite.« (86). To izjavo je povsem mogoče interpretirati v smislu zgornjih Ruplovih navedkov.

Ob koncu Jeremija želi ostati sam s svojo tesnobo odgovornosti za tragedijo, ki se je odigrala pred njim in tudi zaradi njega. Izzval je zakonitost delovanja ljudi, ki so se znašli pred njegovim razsodiščem in nujnost jih je pognala v izpolnitev njihovih usod. Sam pa ostaja ujet v protislovno resnico revolucije (Kos, *Resnica* 1247). Tokrat je nujnost revolucije zahtevala žrtvovanje ustvarjanja bitne človeške skupnosti revolucionarjev v prid enotne, učinkovite, organizirane vojske.

3.2.5 Eksistencialistični individualist

Vsi štirje doslej obravnavani akterji *Afere* imajo zelo natančno izdelane poglede na revolucijo in svojo vlogo v njej. Marcel je goreči zagovornik in služabnik Revolucije, ki ni ekstremen le v besedah, pač pa tudi v dejanjih, ki po njegovem mnenju vodijo k zmagi. Za Simona so revolucija ljudje, ki se borijo za svojo boljšo prihodnost, enakopravnost, svoboda in humanistična etika pa niso le cilj revolucije, pač pa vseskozi zavezujoča morala, ki ljudi združuje v bitno skupnost. Bernardu je ideal svobodna, poduhovljena družba, ki jo je v svoji dolgoletni tradiciji izoblikovala Evropa, Jeremija pa združuje v sebi lepo in umazano resnico revolucije, deluje pa izključno v interesu trenutnih potreb revolucionarnega boja, ki vodijo k enemu cilju: k zmagi. Ostane le še ena, »najbolj brezglava in patološko klavrna figura cele drame« (Kramberger 302), zvezni oficir Kristjan.

Kristjan je edina oseba v *Aferi*, ki je neposredno označena za intelektualca in to vedno z nekoliko slabšalnim prizvokom, kot bi bila beseda intelektualca zmerljivka. »Ti, intelektualca, boljših dokazov nimaš?« (26)

Vseskozi se trudi, da bi spor v brigadi razrešil tako, da ne bi bilo žrtev. Postavi se na stran vseh in hkrati ne odgovarja za nič in za nikogar.

Kristjan je bil tisti, ki je po dogovoru z Bernardom komando okrožja obvestil o sporu med Marcelom in Simonom, zato je prvi, od kogar Jeremija terja pojasnilo o tem, kaj se je v brigadi zgodilo in zakaj je menil, da je treba o aferi obvestiti komando. Kristjan pa ne more spraviti skupaj niti dveh stavkov. Preklicuje se, drugače oblikuje, kar je že povedal, pa spet dvomi, da je tisto, kar je izustil, legitimno in se počuti, kot bi koga ovajal. Skratka, predstavi se kot omahljiv, moralno opotekajoč se, odtujen osebek, ki tlakuje pot v pekel s svojimi dobrimi nameni.

Jeremiji je odvrateno: »Diverzant si, razumeš, neodgovoren konspirator, ki je umazal vso brigado! Zaradi tebe se tu mučim z vami! Razumeš!« (31–32) »Zoprni si mi, da me skomina, ko te gledam! Spravi se stran! Ne maram slišati nobene tvoje misli!« (31)

Kristjan tega ne razume: »Ampak ... ne zavedam se nobene svoje krivde.« (31)

Kristjan je eksistencialni junak. Iskalec. Brez korenin, tradicije, brez tal pod nogami, brez cilja, življenjske smeri. Bitje praznine, nič. Svoje bivanje hoče z nečim napolniti, zato se gre revolucijo, zasebno intelektualistično avanturo, v kateri se bo morda spotaknil in padel na smisel svojega življenja, podobno kot Sartrov Hugo in Kozakov Sigismund.

Kristjan kopira tuje vzorce obnašanja in zagovarja tuja stališča, da bi si prisvojil življenjsko energijo, ki jo čuti v drugih. Zavzema se za Simonovo in Bernardovo stališče: »Kristjan, zastavil si se za čisto revolucijo. Tega ne boš preklical!« (44) »Opredeležil si se s precej definitivnim dejanjem, to boš že priznal.« (43)

Tako soočen s svojimi odločitvami se počuti prisiljen dajati odgovor za svoja dejanja, na kar pa ni pripravljen: »Ne maram in ne dovolim, da bi se me kdorkoli lastil. Iz svoje volje sem v upor in po svoji volji sem v njem. Ne bom delal proti svoji glavi, ker moja glava je, ki mi kaže, kako je treba. Ne maram nobenih intervencij.« (44)

Na vsak način hoče vztrajati na avtonomni poziciji, toda neodločnost je samoprevara, ki ne deluje: »Ampak jaz sem drug v svojih dejanjih kot v samem sebi! Zdržal sem samo, ker se upal, da bom nekega dne stopil na plano in bom. Trden in poln in svoj. Tudi za vama sem šel, ker sem vama verjel, ne pa, ker bi iz sebe moral.« (46)

Potem se opoteče v drugo skrajnost in goreče zagovarja popolno poslušnost vodstvu: »Oni so od nekdej bili. Vse strasti, vsa dejanja, vse, kar je živega, je bilo pri njih, pri meni sama megla. Poglej, zato sem pustil univerzo in vse to in sem šel v ilegalo. Samo zato, da bi postal, kot so oni bili.« (46) »Mogoče se ti zdi, da sem se vam odpovedal. Nikogar nisem izdal, ampak mimo vodstva ne morem. Oni so, razumeš, oni so. Vse pravice imajo, ker so, in vse smejo zahtevati. Oni so. Sebe pa ne čutim, to je. Konica revolucije so, ker so tako realni. Objektivno štejejo, jaz pa sem posameznik.« (45–46) »Jaz sem de facto po svoji vsebini podrejen vodstvu. Zato imam vse idejne in moralne razloge! Le organizirana in enotno povezana akcija lahko izpelje to revolucijo, razumeš, edina konkretna, stvarna, živa sila je centralna organizacija! Samo ta lahko prodre!« (71)

Toda izkaže se, da revolucija ni uspela izpolniti Kristjanovega bivanja. »Moja dejanja. Odsvojila so se, padla so z mene kot z mačke dlaka. – Ne spoznam se v njih.« (46)

Ker je za Kristjana revolucija avantura, eksperiment, ki naj bi ga rešil praznine, v katero je ujet, se ne zaveda eksistencialne zavezanosti svojih dejanj. Kot se mimogrede odloči, da bo zagovarjal čisto revolucijo, tako hitro se ji tudi odpove. »Sicer pa – sem se mar angažiral za vajino politiko? Kdo to pravi?« (43) To seveda pomeni za Bernarda in Simona izdajo in obtožbo. Zato mu Bernard vrže v obraz: »Ta fant je baraba.« (42) Simon pa: »Danes si v situaciji, ko se lahko rešiš samo, če si pribit, ti pa lezeš v svoje meditacije kakor stenica v špranjo.« (47)

Čeprav bi morda pričakovali, da si bo zaradi svoje poslušnosti vodstvu upora pridobil Marcelove simpatije, ga tudi ta grobo ozmerja: »Molči, ti klavrni zvijon!« (74)

Ker skozi revolucijo rešuje predvsem svoj osebni problem, ne ogroža enotnosti vojske niti trdnosti organizacije upora, zato je: »Zvezni oficir Kristjan, oproščen obtožbe zaradi pravilnega vedenja v preiskavi.« (69)

Revolucija se je Kristjanu znova izneverila. Pričakoval je pregib tehtnice: »Verjeli so vame in po njih bivam. Če rečejo, da sem kriv, bom brez pogoja čutil, da sem kriv.« (47–48) Toda oprostitev ga znova vrne v prazno. Kristjan potrebuje dejanje, ki bi ga »na

nepreklicen eksistencialen način zvezalo z revolucijo in mu zaprlo vsakršno možnost umika« (Inkret 314), da bi se končno lahko prebudil.

Njegovo eksistenco pretrese šele absolutno – smrt. Svoja dajanja uvidi kot eksistencialno zavezujoča. Tudi njegovi eksperimenti so botrovali Simonovi smrti. Spregleda, da je resnica revolucije, da žre svoje otroke. »Nikoli nisem prav vedel, kako je z revolucijo, ampak Simon je razdelil v meni laž od resnice, in če hočem ostati živ, moram za njim.« (85)

Simon je verjel v človeka, v posameznika, v to, kar Kristjan želi postati, in njegova neomajnost in etična zaveza sta tolikšni, da zanj tvega lastno življenje. S tem povzdigne svoje prepričanje v ideal, ki se mu Kristjan odloči slediti: »V meni se je odločilo, Bernard. Izdal sem ga, Bernard. Nikoli prej nisem vedel, kaj sem in kaj je moje resnično jedro, zdaj pa vem, da sem res izdajalec, pravi, avtentični, nepopravljivi, večni izdajalec. Izdajalec, kot je ta miza miza. In še višji zakon je v meni, ki pravi, da izdajalec ne smem biti. Jaz sem našel resničnega sebe, zato grem za njim.« (85)

Odločitev, ki je bila z naključjem Sigismundu v *Dialogih* odvzeta, se pri Kristjanu realizira. Neposredno je soočen s tem, da »revolucija v imenu najvišjih idealnih ciljev ubija konkretne ljudi, ki se za te cilje najpristneje borijo« (Kermauner, *Dramatika* 589). To je trenutek intelektualnega uvida razlike, hkrati pa tudi že odločitev za Kristjanovo notranjo humanistično etiko. Zaradi odločitve se kot intelektualec ukine, ker pa je njegova novonastala pozicija v kontradikciji z oblastjo, tudi fizično propade.

3.3 Kongres

Leta 1968 je bila uprizorjena Kozakova tretja drama. V *Dialogih* se je Kozak lotil povojnega obdobja, ko je vladajoča skupina obračunavala s svojimi političnimi nasprotniki in delno tudi že med seboj, v *Aferi* se je vrnil v izhodišče, v revolucionarni boj, in soočil različne poglede na revolucijo znotraj revolucionarne vojske, v svoji tretji drami pa Kozak svoje junake z revolucionarno zgodovino postavi v čas, za katerega so se bojevali, v čas nove družbe.

Tokrat gre pri Kozaku znova neposredno za intelektualce in za njihov optimalni delovni in življenjski prostor, univerzo. Avtokratično vodenje je povzročilo, da se univerza ni razvijala svojim namenom in potencialu primerno. »Razdejanje je vesplošno, zaostajamo in vsak čas bomo padli nižje kot katerakoli srednja šola v Evropi!« (Kozak, *Sodobna* 132)³ V pehanju za popolno kontrolo nad vsemi javnimi ustanovami, v strahu pred izgubo svojega položaja in v ideološki ozkoglednosti je oblast zavrla razvoj znanosti, posledično pa tudi gospodarstva. »Povsod po svetu je znanstveni delavec gospod, pri nas pa je hlapec z oguljeno suktnjo in praznim žepom!« (100)

Zaradi alarmantnega stanja so profesorji, medtem ko je bil predsednik univerzitetnega sveta, ki je politično nastavljen nadzornik univerze, zaradi bolezni odsoten, sklicali kongres, ki »načenja vsa temeljna vprašanja o pomenu in vlogi tako važne ustanove, kot je Univerza v naši novi družbi« (98). »S kritiko vsega, kar se je doslej dogajalo z nami in z določno izraženimi načeli, bo kongres osvobodil ter obnovil vse naše duhovno snovanje, vrnil bo univerzi njeno ustvarjalno, samostojno vlogo v družbi, saj je do zdaj vse preveč podrejena sprotnim političnim potrebam.« (98)

3.3.1 Organski intelektualec in zlomljeni pisatelj

Predsednik univerzitetnega sveta Vincent seveda ne deli mnenja profesorjev. »Poslan sem bil sem z nalogo, skrbeti za pravilni tok reči. [...] Zdaj pa so mi skuhalo kongres. [...] Dragi moj, to ni samo intelektualna anarhija, to je v objektivni perspektivi sovražnik, ki se organizira!« (101)

Vincent je revolucionar, poveljni Marcel in Jeremija iz *Afere*, čigar edini svet je revolucija. Poleg obeh ženskih likov, ki pa imata stranski vlogi, je od vseh oseb v *Kongresu* edini, ki mu avtor ne napiše formalne izobrazbe. Vincent je revolucionar in politik. Po zmagi revolucije je postal skrbnik pravilnega toka priborjene zgodovine. »Mi smo svoje dali, mi imamo svoje v rokah, nam in samo nam je zaupana skrb, da bo zgodovina krenila prav, in bomo brez mešetarjenja dotolkli vsakogar, ki bo karkoli

---

³ Vsi citati iz drame *Kongres* v poglavju z istim naslovom so navedeni po izdaji: Kozak, Primož. *Sodobna trilogija*. Ljubljana: 1969, zato bodo ob citatih v nadaljevanju besedila zabeležene zgolj številke strani.

snoval.« (104) Konkretno mu je bila zaradi zaslug v revolucionarnem boju zaupana univerza in Vincent ima zelo načelno stališče do tega, zakaj strokovnjaki so in kaj jim je dovoljeno početi: »Strokovnjak je tukaj za to, da mi najde in izdela podatke, kako pa bom jaz ravnal z njimi, je moja stvar, ker smo mi tisti, ki odločamo o značaju te družbe! [...] Nobene iniciative razen naše ne bo, in nobenih konceptov, razen naših!« (102)

Žal pa je tako, da zaradi ideološke ozkoglednosti in intelektualno kratkega dosega njegove iniciative in koncepti ne gredo v korak s časom. Univerza pod njegovim vodstvom stagnira, vendar Vincent vztraja. »Situacija družbe in univerze v njej je natančno taka, kot je in drugačna biti ne more, ker je to najboljše, kar je doslej zgodovina ustvarila!« (127) Prepričan je, da je njegovo stališče edino pravo, pravilno in družbi v prid, kar bo zgodovina pokazala. »A vse, kar je, dobiva svoj smisel šele v luči tega, kar bo, zakaj medtem, gospodje, ko vi opletate okoli sebe le z zanikrnimi detajli, vidim jaz celoto!« (132)

Vincent še vedno živi na način revolucije, ki se bori za oblast, da bi jo potem lahko izročila v roke ljudem, vendar sta od vojne minili že dve desetletji in družba ni več v porodnem revolucijskem krču. Začela se je razvijati, zapletati po svoji notranji logiki. Enoumje je ne more držati v svojih ozkih okvirih. Ko Vincent zaradi sovražne propagande in študentskih nemirov, ki so izbruhnili na univerzi pod njegovim vodstvom, na kongresu zahteva rektorjevo razrešitev, ga profesorski zbor preglasuje in mu onemogoči, da bi probleme, ki jih je kongres odprl, pometel pod preprogo svoje ideologije. Ko začuti, da ne stoji več trdno na braniku zgodovine, se vpraša: »Sem se morda v čem zmotil. Nisem česa razumel, Benjamin. ... Ti si človek z zgodovino, nisi nič zaslutil?« (142)

Benjamin, Vincentov tajnik, je vedel, da se nekaj kuha. Čeprav v uvodnem spisku oseb pri njegovem imenu stoji »pisatelj, politični aktivist« (97) in bralec pričakuje intelektualca, Benjamin ne deluje kot samostojna, inteligentna osebnost in njegov pogled ne seže dlje od njegovih materialnih potreb. Njegov lik je hlapčevski. Tako sekretar Just kot Vincent ga uporabljata kot orodje. Vincent si Benjamina celo jemlje za osebni projekt svojega poslanstva: »Voditi ljudi, Benjamin, je najplemenitejše poslanstvo človeka, a tudi najtrša usoda. [...] Šele, ko razkleneš vezi, ko si do kraja posvečen, se ti

zgodovina odpre. Z lastno mislijo in voljo ujeti resnico na delu in jo z lastno roko postavljati na svet, res, to je najvišji človekov vzpon!« (143) Pred leti je Benjamina iz nam neznanih razlogov, vendar kot osebno uslugo njegovemu blodečemu značaju, poslal v ječo.

Benjamin se svoje prevzgoje takole spominja: »Drugi so lezli navzgor, vsak lisjak se je valjal v denarju in funkcijah, jaz sem pa leto za letom čutil, kako mi na vsakem koraku znova spodmika tla! [...] Držal me je pod nogami, da nisem več vedel, ali naj se zapijem ali obesim! In me je vzgajal, svetniški in zazrt! Najbrž je celo zares mislil, da vse muke, ki si jih je izmislil, koristijo moji pameti!« »Storil mi je zlo, razumeš nikoli več ne spravim gnoja te krivice iz sebe. Prisadila se je.« (153)

Benjamin je človeška podrtija, naslednik dr. Minskyja iz *Dialogov*, posameznik, strt v slugo. Njegovi ideali in kritično mišljenje so bili iztrgani iz njega z instrumenti represivnega sistema, katerega poslanec je Vincent. Postal je, kar je moral, da je preživel, morda Kristjan, ki je v bunkerju klonil, zatrt intelektualec, rezultat Vincentovih ideoloških metod, o katerih ima docent Gabriel naslednje mnenje: »Hudiča, ta hegeljanska obsedenost je že bolestna! Zato, ker si samo ti in prav ti mandator zgodovine, naj generacija za generacijo, ki zraste v tem tvojem preroškem zverinjaku, otrpne pod tabo s sklonjenim tilnikom. Vsakomur je vse dovoljeno – od ropa do sodomije, samo tilnik – tilnik ne! Tilnik obvezno v kotu devetdeset stopinj. Ni čudno, da povsod ob tvoji poti ležijo obstreljene eksistence, saj si vsako samostojnejšo in bolj nadarjeno glavo mimogrede ošinil. – Te historične orgije nad ljudmi so že bolestne, grozljive in tragične!« (104–105)

Revolucionarnega boja je konec. Zmagovalci so obračunali s svojimi sovražniki in družba se otresa represije. Vincentova ideologija in metode so odveč. Svojega časa ne razume več. Na bojišču mu je bilo vse jasno, sedaj pa je vse megleno in spolzko: »In pozneje, na bojišču, vsaka noč gladu in smrtne zone – povem ti, bilo je tako mučno, da sem se včasih, ko sem streljal, prižel k zemlji in sem celo njo čutil živo, celo v zemlji sem čutil, kako ji bije srce. – Vrag, zdaj pa je postalo vse tako zagatno in polno neprosojne snovi. – Obdan sem od sovražnikov, kakor merjasec od psov!« (143)

Starega psa se ne da naučiti novih trikov, zato bo moral Vincent s svojimi metodami na smetišče zgodovine. Vendar bo v svojem prepričanju vztrajal do konca, saj ne more proti svoji intimni zakonitosti, poleg tega pa se čuti dolžnega vztrajati zaradi krvi, ki je bila prelita za to, da je lahko on pritisnil svoj pečat zgodovini. »Važno je samo, da zadosti močno in brez oklevanja hočeš in volja zanesljivo postane stvarnost! [...] Če pomislim, koliko nas je stopilo na pot prenovitve sveta in kako malo nas je, ki smo lahko zgodovino prijeli v roke resnično! [...] Vsa množica njih je danes z mano, neznanih, nepriznanih, udušenih v kali, krvavih, strtih borcev, ki so moji tovariši, in sem zmeraj del njih! Če nikomur drugemu, njim sem dolžan!« (143–144) »Moja dolžnost je vztrajati in čuvati, in vztrajal in čuval bom! Zoper vse zarote in zoper ves pritisk – rešil bom!« (145) »Jaz sem zgodovina!«(127)

Med Menderjem, ki je živel za to, da bo njegovo življenje zgodovinsko, Marcelom, fanatičnim zagovornikom revolucije, Jeremijo, ki je posebljena revolucija, in Vincentom stoji deset let Kozakovega umetniškega molka. Toda to ni bilo obdobje družbenega mirovanja, pač pa intenzivne izgradnje nove družbe, ki pa je terjala davek. Revolucionarne ideje se niso udejanjile, še več, tisti, ki so se imeli za edine predstavnike volje ljudstva, so zavirali razvoj. Z isto nujnostjo, s katero je zgodovina pokopala klasičnega humanista, je prerasla tudi stare vernike revolucije. Nastopil je čas funkcionalizma, ko je vse blago in nič več ni sveto.

3.3.2 Individualistični intelektualec med večnim revolucionarjem in resignacijo

Vincentova neposredna protiigra v *Kongresu* je njegov nekdanji soborec, sedaj pa docent filozofije Gabriel. Po vojni sta – podobno kot pri Menderju in Sigismundu v *Dialogih* – njuni stališči glede načina uresničevanja revolucionarnih idej krenili vsako v svojo smer. »Že zelo dolgo je, kar sva se midva razšla – in če se spomniš, ne po moji zaslugi! Dragi moj soborec, ko si po zmagi ti začel s svojo strategijo in taktiko, sem ti razločno povedal, da režeš v živo meso in takrat si me nagnal, kakor mačko, ki bi ti rada požrla kanarčka.« (106)

Gabriel je eden od organizatorjev, nosilcev in najbolj vnetih zagovornikov kongresa. Ta naj bi univerzo revitaliziral, jo osamosvojil izpod nadzora politike in ji vrnil kreativno vlogo v družbi. Po njegovi zamisli naj se »kongres konstituira kot stalen organ univerze, ki naj bi posegel tudi na področje splošne kulturne politike« (146). Gabriel s tem pravzaprav ustanavlja nekakšno neformalno opozicijo v enopartijskem sistemu, kar pa je za Vincenta nedopustno.

Ker je Gabriel eden izmed nosilcev kongresa, se Vincent sankcioniranja svojevoljnega dejanja profesorjev loti skozenj. Uporabi seveda represivne metode. Na filozofski fakulteti uvede preiskavo in aretira nekaj Gabrielovih študentov, ki so z njegovo podporo javno pisali zoper študijski režim. Gabriel ve, kaj Vincent počne, vendar se ne da: »Lahko ti priznam: tvojih represalij me je tudi strah, a to še nič ne pomeni. Izražam stisko univerze, ki jo bo vzel hudič, če ne boš znal ničesar razumeti.« (105)

Ker pa po razumni poti in z besedami pri Vincentu ničesar ne doseže, se odloči, da se bo za izpustitev študenta, ki ga je Vincent dal zapreti in za čigar usodo je Gabriel soodgovoren, boril tako, da bo organiziral študentske demonstracije.

Čeprav pred Vincentom nastopa zelo suvereno, energično in moško, se intimno Gabriel ne počuti tako. »Mislil sem, da delam dobro, ko sem tem tičem razkladal reči, ki so jim bile namenoma prikrite. Prav moja dolžnost je, sem si mislil, povezati jih s tradicijo in jim odpreti svet moderne misli, da bi ne ostali pohabljeni doktrinarji in požrešna provincialna goveda. – V bistvu pa me moderna misel s profesuro vred prekleto malo zanima, ker čutim, da vse skupaj nič ne zaleže, ker vsak dan znova vem, da bi moral početi nekaj drugega, ker ne vem, kaj bi to moralo biti in se že ves čas vrtim kakor pes, ki ima oso pod repom! Vsak cilj se izkaže neresničen, nobena akcija, ki se je lotim, ničesar ne obseže. Vse gre, kot hočejo drugi. [...] Zavezan sem, rad bi spreminjal, česar se spreminjati ne da!« (113)

Gabriel je »značilna figura naše dobe« (Vidmar, *Primož Kozak: Kongres 5*), intelektualec v totalitarnem sistemu, ki si prizadeva ostati zvest svojemu bistvu in smislu. V revoluciji se je boril za njene ideale. »Zame je in ostaja kreativna kategorija vsake družbe človek kot svobodna in avtonomna struktura!« (106) Kot univerzitetni profesor poskuša s svojim delom soustvarjati prebujene posameznike in to mu do neke meje tudi

uspeva. Ta meja je meja enopartijskega sistema, v katerem živi. Totalitarna družba ne potrebuje svobodnih, pokončnih ljudi, pač pa le zveste državljane, vse enako revne in duhovno zatrte.

Ker se bodo konec koncev njegovi študentje znašli ali v zaporu, ker bodo sistem kritizirali, ali pa jih bo ta pravočasno upognil, se Gabrielu njegovo delo zdi jalovo in z vseh strani nadzirano in nevtralizirano. »V tem kužnem ozračju se bom tako ali tako zadušil.« (114) Zato je zanj bolje kot trpeti pritiske sistema iti v odprt protest zoper njega, v akcijo.

Na tej točki v *Kongresu* vstopita v igro še dve osebi, ki predstavljata dve možni Gabrielovi življenjski poti. To sta večni revolucionar Damjan in v stroko umaknjeni Klement.

Damjan je po izobrazbi sociolog, vendar se je iz javnosti in državne službe na inštitutu umaknil v mizarjenje. »Državna služba korumpira.« (109) »Pokaži mi no tistega, ki je njegovo delo toliko vredno, kolikor denarja zanj vzame! Ne, jaz se tega ne grem! V desetih letih je človek zmehčan kakor meso stare ženske, da ne more niti sebe držati pokoncu, kaj šele, da bi nosil nekaj vrednega! Nikakor! S tem svetom jaz zveze nimam!« (109)

Damjan je zaznamovan z usodo svojega očeta, ki se je udeležil revolucionarnega boja, vendar mu je oblast po vojni zasegla zemljo. Oče je naredil samomor, Damjan pa tega nikoli ni in ne bo pozabil. »Nikoli pozneje mi ni nič skalilo jasnega pogleda!« (150) Noče biti del sistema, ki je pomagal očetu v smrt, je pa čuječe spremljal, kaj se je dogajalo med formiranjem nove, postrevolucijske družbe. »Človek za človekom se je lomil in lezel narazen. Smrt, muka, ponižanje, vse je poniknilo brez odmeva, nasilje in zlorabe so padali med nas, kakor kamni v močvirje in neopazno tonili. In nobeden se ni zravnal! Nobeden!« (150)

Toda nasilje in poniževanje ljudi ne more iti v nedogled in ne more ponikniti brez odgovora in brez poziva k odgovornosti, zato je Damjan čakal, da se družba pod pritiskom represivne oblasti vzgiba. V kongresu, ki ga je organizirala univerza, vidi priložnost, odskočno desko za širšo družbeno akcijo, ki bo uničila enopartijski sistem. Ko Vincent uvede preiskavo na filozofski fakulteti ter zapre enega izmed študentov in se

Gabriel odloči, da bo šel z drugimi na cesto, gre Damjan z njim, ker čuti, da je oživela v ljudeh tista energija, ki spreminja svet. »Že tako se mi je ves čas zdela ta akademska mladež omledna in zmehčana, kot bi se vse rodilo brez spola. Čas ostrine je napočil zanje! [...] Mene zanima pri stvari to, da so s svojo akcijo prevzeli nalogo, vreči s sebe moro, ki leži na vseh nas in na vseh naših ljudeh.« (120) Ne zanimajo ga nikakršni kompromisi in diplomatske rešitve. Medtem ko Gabriel obupuje, ker je bil na študentske demonstracije podtaknjen strelec, in bo lahko Vincent na incident odgovoril z novimi represivnimi ukrepi, je Damjan goreč in vidi neizmerne možnosti v moči množice, ki se je na protestu vnela. »Če ima Vincent moč, ki mu jo pripisuješ, je resnica na njegovi strani. Po naravi stvari pa vendar ne more biti. [...] Nocoj sem našel odgovor! Ko sem se pretepal sredi teh razbeljenih fantov, sem dosegel tla pod sabo. Vsi so čutili gnili mehur in vsi so ga sovražili! Ne vidiš, so, ki se hočejo rešiti, so, ki so dozoreli v svoji volji, imamo ljudi za sabo, zaledje je, prostor je mahoma poln in zveni. Pač ni več strahu, da bi me kdo izsekal iz celote, zdaj sem jaz celota, sem naval celega, novega, nedotaknjenega sveta!« (121–122)

Gabriel in Klement ne delita njegove idealistične gorečnosti. Klement Damjanu celo očita: »Govoriš do besede vse kot Vincent!« (120) Vsi so dali skozi revolucijo in eshatološki projekti Damjanovega tipa so že prelili mnogo krvi in kar se Klementa tiče, niso bili vredni tega. Zato bo Gabriel poskusil kongres in študente rešiti po mirni poti. To pa misli, da lahko stori s pomočjo sekretarja Justa.

Damjan na takšno rešitev ne more pristati, saj pomeni, da se sicer ljudje na oblastnih pozicijah zamenjajo, represivni sistem pa ostaja. »Jaz se akcije nisem udeležil zato, da bi trgjal bič iz rok Vincentu in ga izročal Justu.« (148) Človek z njegovo zgodovino in glavo ne more pristati na obrobni intelektualni položaj, na katerem bi mu oblast dovolila delati vse, dokler bi se držal njenih pravil, oziroma dokler bi politiko pustil politikom, sam pa bi se izgubljal v stroki. »Ko bi jaz eno samo uro čutil, da sem tak liberalen mrliški oglednik, bi se od sramu razšel!« (149) Vrne se k mizarjenju.

Drugega Gabrielovega prijatelja politika niti najmanj ne zanima. Klement je biolog. »Vse, kar imam, je moje delo.« (114) Deset let že zbira material za študijo o metuljih in rad bi izdal knjigo. Kongres, Gabrielovo vabilo na študentske demonstracije,

spreminjanje sveta pomenijo v Klementovem svetu samo težave. Gabriel se sklicuje na njegovo sodelovanje v vojni, vendar se je Klement znašel na bojišču zgolj po sili razmer. »Usoda, bila je usoda. – Sploh pa, kakšen bojevnik neki sem bil? Zmešan študent, spomni se, zanikrna reva, mulovodec, sam veš, ne enkrat si me rešil, da mi ni kakšen preveč bojevit komisar razbil butice. [...] In vendar sam veš, je šlo na svetu vse čisto po svoji logiki in se je kaj malo menilo za moje vmešavanje. Bil sem zraven, ker je svet tako krenil in ne, ker bi ga jaz zganil. Zato je vzel od mene, kar je potreboval, moja privatna pričakovanja pa je karseda naravno prezrl.« (115)

Sprijaznil se je z dejstvom, da s svojo akcijo ne bo nič dosegel. Vse bo ostalo isto. »Zoprno je, noro in vnaprej vem, brez vsakega smisla.« (118) Toda vseeno gre z Gabrielom na demonstracije, saj grozi prijatelju, ki ga je med vojno ščitil, odstranitev iz univerze.

Po streljanju na demonstracijah, ko je Damjan ves vnet za spreminjanje sveta in Gabriel obupan nad svojo usodo in usodo zaprtega študenta, je Klement resigniran. Izteklo se je tako, kot se je pač moralo. Vendar pa se odločno zoperstavi Damjanovim idejam o akciji, ki bo ponovno obrnila tok zgodovine. »Mene zanimajo fantje, ne pa naloga, spreminjati usodo! – Kar se da odločno se bom postavil po robu vsakemu odreševanju sveta. Enkrat sem ga že pomagal odreševati in to je čisto dovolj.« (120) Doživel je vojno z vsemi njenimi grozotami in kar se njega tiče, je spreminjanje sveta utvara. Ideologija je mrtva abstrakcija, ki ima le malo opraviti z resničnimi ljudmi.

Tudi po preglasovanju Vincenta na kongresu ostaja stvaren. »A zame v osnovi vse ostaja isto! Ljudje so, kot so, niti prej ni bilo tako slabo, najbrž tudi zdaj ne bo bistveno drugače.« (148) Rad ima svoj svet, v katerem se lahko posveča raziskovanju metuljev in medtem ko Damjan in Gabriel vročično soočata svoje poglede o pomenu akcije, Klement v celotni zadevi vidi le neumesten vdor usode v svoje življenje. »Kako človeku usoda le zmeraj seže pod roko. Glej, prav danes se odpirajo moje bube. Hitim!« (151)

Medtem ko je za Klementa celotna akcija nesmiselna, ker ne bo ničesar spremenila, in je za Damjana polovična, ker ne bo dosegla vseobsegajočega družbenega učinka, pa je Gabriel ujet nekje vmes. Intimno čuti, da ne bo ne s svojim delom ne z demonstracijami nič spremenil, po drugi strani pa ne more umaknjen iz

svojega kabineta spremljati razvoja dogodkov. Zaradi Vincentovega pritiska na kolegij filozofske fakultete le-ta predlaga kongresu Gabrielovo odstranitev z univerze. Gabriel tako nima več kaj izgubiti. »Kar zdaj ostane je zarezati v živo meso!« (117)

Po streljanju na demonstracijah je za Gabriela vsega konec. »Jutri bom letel z univerze, kongres je miniran in če Vincenta kaj poznam, bom imel v nekaj urah na glavi policijo!« (121) Damjan ga spodbuja k nadaljnji akciji in ko Just pride k njemu z Vincentovim sporočilom, da ni zaželen na naslednji seji kongresa, in se Gabriel počuti izzvanega, se odloči, da bo zadevo gnal do konca, čeprav si kaj več od javnega besednega spopada z Vincentom ne obeta.

Toda kongres Vincentovega predloga za odstranitev zelo spoštovanega rektorja Samsona ne sprejme. Vincent je zaustavljen in Gabriel se počuti zmagovito. Sanja o univerzi, ki bo dejavno posegala v družbeno življenje in se vidi kot urednika revija, ki bo odpirala vsa pomembna družbena vprašanja. Vendar tako kot Vincent tudi Gabriel ne razume sodobnosti. Tako kot se mora z družbenega prizorišča umakniti Vincentov monolitni stalinistični koncept, se mora umakniti tudi njegova eshatološka opozicija, Gabriel.

Človek nove generacije, Just, Gabrielu razgrne novo realnost: »Sam si! Ti si danes najbolj sam, Gabriel! (*strastno*) Zakaj takih moralnih reformistov, ki se jim skušajo skopati na glavo, se ljudje, dragi moj, danes na široko izogibajo! Pred vsemi tebi podobnimi levo levičarskimi levičarji pa jih obhaja zona. Konec je z vami! Čas je bil, da smo se vas rešili!« (155) Tako Vincent kot Gabriel sta dva obraza iste resničnosti, ki je še verjela v eshatološko spreminjanje sveta, in njuni usodi pričata o tem, da takšnega sveta ni več.

***

Malina Schmidt-Snoj zapiše, da »Kristjanovo pot »nadaljuje« v »Kongresu« Damjan, ki je radikalen outsider, novi revolucionar in odrešenik, obenem pa že tudi novi potencialni oblastnik. Očitek, da je Vincent, ima globlji pomen. Za razliko od Kristjana je Damjan že (spet) poln odločnega hotenja postaviti svet na glavo; [...] Kar ni uspelo Kristjanu, uspeva Damjanu: postaja novi voditelj vseh, ki se hočejo boriti.« (Schmidt-Snoj 106) Toda če gre Kristjan za Simonom, čigar ideal je ljudsko samovladje,

izraščanje družbenega sistema iz skupnosti same, v Damjanu, ki je potencialni novi oblastnik, nima pravega naslednika. Tudi s stališča družbene in lastne angažiranosti, ki ju terja Kristjanova pozicija, je Damjanov umik v mizarjenje sporen. Damjan je sicer izpeljava nekaterih Sigismundovih, Kristjanovih in Simonovih načel, toda njihove pozicije v *Kongresu* nimajo ustreznega naslednika, saj je vzpon funkcionalizma zatrl možnost eshatoloških projektov, kar je Kozak spretno prikazal v usodi Gabriela.

Gabriel je nosilec Simonovega ideala človeka kot svobodne in avtonomne strukture. Medtem ko bi Damjan uporabil tudi nasilna sredstva za doseg svojih ciljev: »Le z žerjavico in z železom lahko izžgeš bolno rano!« (151), Simon vztraja pri tem, da se plemeniti cilji lahko dosegajo le s prav takšnimi sredstvi. Gabriel pa tudi Klement, ki so mu fantje bolj pomembni kot ideje, delita njegovo temeljno etiko. Ne smemo pozabiti tudi na to, da se Kristjanov obrat k Simonu zgodi ravno zaradi spoznanja, da revolucija žre svoje otroke, torej je tu še en razlog, da bi težko zrasel v Damjana. Imata pa Damjan in Kristjan skupnega naslednika v Kozakovem Cheju, Klement in Gabriel pa iz novih revolucij izgineta, prvi v stroko, drugi pa v suspenz ...

***

Gabriel je suspendiran s fakultete, ker je bil njegov program, predstavljen na kongresu, »preveč manifestativen« in »premalo v zvezi s strokovno problematiko« (145). Profesorjev ne zanima več, kako bi spremenili družbo, pač pa le njihovo delo in čim bolj ugodni pogoji zanj. Skepso, ki jo izrazijo v zvezi z njegovim nastopom, Just izkoristi za to, da Gabriela brez kančka slabe vesti utiša.

3.3.3 Strokovnjak

Večinsko mnenje profesorskega zbora predstavlja Jakob, profesor fizikalnih ved in predstojnik Inštituta za fiziko. Kot predstavnik mlade generacije znanstvenikov vidi v kongresu možnost, da univerza končno ujame priključek k svetovnemu razvoju znanosti.

Jakob: »Predsednik, naša ustanova, pri tem mislim eksaktne vede v celoti, je spričo operacij zadnjih desetletij okrnjena, siromašna in zastarela, da je – lahko rečem –

človeka sram delati v takem hlevu. Če takoj odločno ne reagirate, v nekaj letih ne bomo imeli več kaj početi! Improvizacij ne prenesemo več!» (158)

Politika ga sicer ne zanima, je Sartrov apolitični in agnostični praktik, je pa njen neposluh za težave njegove vede ovira, ki jo mora premostiti, da bi lahko strokovno napredoval. Angažira se za kongres, ker upa, da bo to koristno predvsem za njegovo področje. Če kongres ne bo zagotovil ustreznih pogojev za njegovo delo, bo odšel tja, kjer jih bo imel; čaka ga laboratorij v Grenoblu.

Kar pričakuje od kongresa, je pričakoval tudi od revolucije: »Nobena politična revolucija, to je menda vendar že jasno, ne pomeni več, kakor odpiranje vrat tehnični revoluciji. Mi z njo nismo še niti začeli!» (159) Na Jakobovem obzorju ni več eshatologije, ne goji nikakršnih upov poduhovljenja, enakosti, bratstva in podobnih idej, ki so jih izpostavljale revolucije. Zanj je pomemben le njegov lastni vrtiček, politične igre, ki se jih gre Just, pa pospremi s: »Prekleta, bedasta, samovšečna provinca!» (135)

Čeprav je visoko izobražen, Jakob nase ne vzame vloge intelektualca, ampak odide tja, kjer mu je za uresničitev življenjskega projekta ni treba prevzeti.

3.3.4 Zadnji klasični humanist

Te možnosti profesor medicinskih ved in rektor univerze Samson nima. Je humanist starega kova, ki ga zaradi izkušenosti, preudarnosti, uglajenosti, karizme in etičnosti spoštuje ves profesorski zbor.

Ko Vincent začne na filozofski fakulteti z aretacijami študentov, ga Samson obišče in se poskusi z njim pogovoriti o možnosti rešitve nastale situacije. S svojo prisotnostjo stari gospod terja spoštovanje, ki predsednika Vincenta navda z nelagodjem.

Svoje stališče do problema Samson predstavi takole: »Prav nič nečastnega ni, upam, v priznanju, da je tisto, čemur sem do zdaj živel, naša univerza. Ona je žarišče naroda, je vir neugasljive dušne moči, in vroče jedro vsega snovanja.« (129) Pomembna mu je dobrobit institucije, ki je zanj veliko več kot izobraževalna ustanova. Je

»zakladnica narodove vsebine, ki naj kot plodni zgled spodbuja in vodi za roko vse, kar prihaja« (130). Kot taka pa ne prenese nasilnih političnih posegov.

Samsonov govor je spoštljiv, vendar zveni v svoji arhaičnosti že kar patetično. Z uglajeno dikcijo in potrpežljivostjo ter besedno ponižnostjo želi pri Vincentu doseči mirno rešitev: »Toliko obsežnih in lepih načrtov lahko uresničimo – ena sama poteza z vaše strani, spoštovani, lahko ustvari najbolj radostno in plodno atmosfero.« (130–131)

Vendar je Samsonov humanizem šel po zlu že veliko pred Vincentovim stalinizmom, zato ga slednji v imenu svoje ideologije zavrne. Toda Samson ima še eno karto in igra še ni končana: »Hvala, hvala, zdaj se umakneva, saj sva s svojim pomanjkljivim razumevanjem le pomnoževala vaše že tako resnobne skrbi. [...] Nisem primeren več za nalogo, ki mi je zaupana. Zatorej: Odložiti moram sicer tako častno in meni karseda ljubljeno dolžnost rektorja naše tako nesrečne Almae Matris. [...] To – spoštovani predsednik – pa je edina stvar, ki jo lahko storim tudi brez vašega dovoljenja.« (133)

Težko bi danes rekli, da je Samson s svojim odstopom dosledno sledil svojemu humanizmu in iz načelnih razlogov odstopil. Prej lahko njegov odstop razumemo tako, kot ga je Vincent, ki je ogorčen, kajti odstop spoštovanega rektorja bi pomenil diskreditacijo njegovega predsedovanja svetu univerze: »To je sabotaza, ta prekanjena stara maškara načrtno ustvarja anarhijo!« (133) Odloči se, da raje sam predlaga kongresu Samsonovo razrešitev, če bo pri odstopu vztrajal, saj je konec koncev pod njegovim rektorstvom prišlo do anarhičnih izgredov med študenti.

Zdi se, da je edini, ki je v Samsonovem odstopu videl odsokočno desko, sekretar Just. Samsona, Jakoba in Gabriela opozori na to, da ima univerza določeno avtonomijo in da profesorski zbor lahko zavrne Vincentov predlog za rektorjevo razrešitev. Po Justovem namigu profesorski zbor to stori in Vincent je onemogočen, Samson pa na željo profesorskega zbora ostane rektor.

Toda cena za odstranitev diktature je relativizem. Ko je na željo profesorskega zbora suspendiran Gabriel, poskusi Samson tudi pri Justu doseči pomiritev: »Če dopustite, da bo docent žrtvovan, se bo vsa dragocena etična stavba, ki smo jo uspeli postaviti, ko smo vztrajali na pravih načelih, sesula!« (158)

Toda Just ni ideolog Vincentovega kova. Zanj so načela prazne abstrakcije. Zdaj je on »tisti, ki bom na tem mestu čuval, da bo integriteta te družbe obstala in če bo treba, veste, jaz znam prijeto trje, kakor moj predhodnik« (159).

Samson dojame, da resnično ni več primeren za nalogo, ki mu je bila zaupana. »Videl sem prihajati velike kataklizme in kakor danes razumem sebe, sem prižgal svoj plamen. Nosil sem ga, ves čas živega. Včasih sem ga skrtil globoko na prsi, da niti žarek ni ušel, včasih sem si svetil z njim po nevarni poti. Zdaj sem prišel na cilj. A dom, vidim, kamor sem ga nosil je razdejan – Razdejan!« (160)

3.3.5 Funkcionalistični tehnokrat

Plamen romantičnega humanizma in tudi idealističnega revolucionarstva sta upihnila funkcionalizem in tehnokracija, ki ju v *Kongresu* uteleša Just, inženir kemije in politik. Med Vincentovo odsotnostjo je pomagal organizirati kongres, saj tudi on meni, da »tako naprej ne gre. Minilo je petindvajset let, družba se komplicira in nima smisla zanikati, pred univerzo so kritična vprašanja.« (127)

Toda njegovi motivi so vse prej kot plemeniti, čeprav uspe profesorski zbor prepričati, da ga podpira pri njegovem delu. Vincentove diktature ima zadosti in začutil je svojo priložnost. S spretnim manipuliranjem, predvsem pa z dobrim poznavanjem človeške narave in pravimi informacijami spodnese Vincenta in se zavihti na predsedniško mesto v Univerzitetnem svetu.

Kozak v *Kongres* vpelje intrige, spletkarstvo in manipulacije, ki prispevajo k napetosti in presenetljivim obratom v drami, hkrati pa pomenijo izgon temeljne človeške etike iz družbe.

Novo pravilo je: »Zadeni, če ti kdo potisne komolec predaleč v rebra in stopi s celim podplatom, če ti koristi.« (101)

Na Vincenta je Just stopil s celim podplatom. Ko mu sporoči sklep predsedstva stranke, da nameravajo preiskati dogajanje na univerzi, ker je prišlo do kadrovske krize in nezadovoljstva v vrstah profesorjev, ga Vincent obtoži: »Samo v tehnokratskih,

mehanicističnih možganih, kot jih imaš ti, se lahko rodi tak aboten račun! Ti spuščáš inteligenco v areno! Izdal si!« (144) »Izdal si sam smisel in srce revolucije!« (145) Justa se ne dotakne.

Just je praktik, funkcionalist, machiavelist, ki obvlada novo družbeno situacijo: »Jaz čutim, kaj ljudje danes hočejo – jaz imam to v sebi. Če rečeva v alegoriji, jaz sem ljudstvo!« Prosperiral bo tako, da bo dovolil ljudem, da izživijo svoje materialne potrebe. »Moja naloga je, spustiti ljudi v areno! Spustil jih bom v svet, naj ga spoznajo, naj primejo stvari v roke, naj že enkrat svet imajo! Jaz vem: Človek, ki se ukvarja s stvarmi, je edini stvaren in ve za dimenzije problemov. [...] Sicer pa, kaj bi filozofirala. Oblast, ki je posredna in deluje preko stvari, je edina funkcionalna.« (145)

V pehanju za dobrinami »bo veliko prerivanje med njimi in tisti, ki bodo hoteli skozi, bodo pač morali razširiti pleča – kdor bo obležal, je to njegova zasebna reč. Naj se vraga bijejo, da bi živeli.« (159)

Ko Just položi svoje karte na mizo, ga Vincent ne prepozna, Jakob sprevidi, da bo pod novo oblastjo še slabše, Gabriel pa: »Za vse večne čase mi bo žal, da sem pomagal Vincenta sneti s konja. Bil je nevaren fantast, ampak če sem se že klal z njim, sem imel vsaj občutek, da se koljem s človekom svoje pasme, ki je razumel! Kje neki pa si se ti skotil?« (155)

Toda Just ni užaljen. Zaveda se, da je Gabriel areno zapustil skupaj z Vincentom: »Res, v vaših časih je bilo idilično živeti, sprl si se z Vincentom za oslovo senco in že so se tresli temelji – kakor se temu pravi – družbene stavbe. Premisli, kar poceni ste reševali domovino. Prezrl si le, da so te na beli svet priklicale Vincentove abstrakcije, ne pa ostrina tvojega svetlega uma.« (155)

In kaj bo Just predal naslednji generaciji: »Moj sin boksa. Dal sem ga učiti boksanja, da se zgodaj navadi na boj! Danes živimo boj in dobro je, če ima v sebi vzgojeno potrebo, zmagovati. Toliko o mojem razumevanju osebnosti.« (157)

***

»Točka, ki jo doseže Kozak s *Kongresom*, je točka avtoblokade in samospodbijanja. [...] Družba nima več svojega idealnega cilja, revolucija je zato

odveč.« (Kermauner, *Dramatika* 592) Družbena situacija je z liberalizacijo in demokratizacijo zaprla tisto vrzel, zaradi katere je generirala vlogo perspektivskega angažiranega intelektualca, ki mora komunističnemu totalitarnemu sistemu držati kritično zrcalo, zato je takšna intelektualna pozicija v *Kongresu* ukinjena.

3.4 Legenda o svetem Che

Zadnja Kozakova drama v mnogočem odstopa od prvih treh, ki so leta 1969 izšle pod skupnim knjižnim naslovom *Sodobna trilogija*. Po treh asketskih enobesednih naslovih se četrta drama razveže v *Legendo o svetem Che*, ki v prvi vrsti namiguje na biografijo slavnega južnoameriškega revolucionarja Ernesta »Che« Guevare.

Vendar se izkaže, da legendarnost in svetost iz naslova drame nista poklon revolucionarju, ki je postal pop ikona, ki si jo mlajše generacije še danes jemljejo za simbol svojega mladostnega uporništva. Resnični zgodovinski Che služi Kozaku le kot utelešenje tematike, ki se ji je posvečal že v svojih prvih treh dramah: revolucije. Desetletje razčlenjevanja pomena in zablod komunističnega prevrata, ki je Kozaka in njegovo generacijo temeljno določil, sklone dramatik z interpretacijo življenja revolucionarja in skozenj vzpona in propada poskusov revolucionarnega spreminjanja družbe.

Dialogi, *Afera* in *Kongres* so umeščeni v naš prostor oziroma prostor, ki je našemu blizu, *Legenda* se dogaja na drugem kontinentu. Prve tri drame imajo klasično strukturo in bolj ali manj sledijo trem dramskim enotnostim, *Legenda* je razpeta med dve državi, dve revoluciji, dve časovni obdobji, hkrati pa v ozadju odmeva še skriti akter, za kar Kozak v dramo vpelje retrospektive. Jezik, ki je v prvih treh dramah logičen, oster, intelektualen, postane v *Legendi* arhaičen, celo poetičen. Sprememba sloga toliko bolj bije v oko, ker sta drami *Kongres* in *Legenda o svetem Che* nastali v razmiku dobrega leta. Očitno je iz Primoža Kozaka v *Legendo o svetem Che* izbruhnulo nekaj, kar je s strogo disciplino leta prej držal na uzdi. Temperamentni neukrotljivi južnoameriški gverilec je bil primerno polje za to divjo setev.

Vprašanje, ki se zastavlja mojemu razmisleku o Kozakovih intelektualcih, je, do kakšne mere lahko v *Legendi* še govorimo o intelektualcih? Kot v *Aferi* se vnovič gibljemo sredi revolucionarnega boja, v retrospektivah pa tudi v odboju vzpostavljanja novega reda po zmagi revolucije, tako da nam pri opredelitvi dramskih oseb za intelektualce ne pomagajo akademski nazivi. Vendar se vsaj tri ali štiri osebe v *Legendi* sprašujejo po družbeni ureditvi in se angažirajo za njeno izboljšanje.

3.4.1 Fanatična vernica

Tanja je nadaljevanje Marcela iz *Afere* in je edini izdelan ženski lik v Kozakovi dramatiki. Napisal je sicer dve stranski ženski vlogi v *Kongresu*, vendar sta osebno neizdelani in predstavljata bolj motnjo v idejnem spopadu moških. Tanja pa je Chejeva »smrtna senca« (Kozak, *Legenda* 50)⁴, ki je ob njem na Kubi in mu sledi v Bolivijo. V njem je prepoznala karizmatičnega vodjo, ki ga želi ali mora vključiti v organiziran odpor, v Partijo, kajti »en sam sme biti boj, eno samo vodstvo, zakaj le eno je bojišče.« (51)

Kot Marcel je tudi Tanja razosebljena ali stopljena z organizacijo. Pravi: »Jasna, silna stavba, kjer ima vsak svoj dom in svojo nalogo. To je revolucija.« (24) Vsakdo je kolesce v velikem organizmu. Če se ne vrti prav, ga je treba odstraniti in zamenjati. Prostora za svobodnega posameznika v njenem svetu ni in skozi vso dramo s spretno manipulacijo skrbi za to, da spodnese tla pod nogami vsem, ki ne gredo po pravi poti.

Po zmagi revolucije na Kubi, ko Che poskusi graditi novo družbo in delavci v tovarni protestirajo, ker obljube revolucionarjev niso izpolnjene, Cheju v stalinističnem jeziku svetuje: »Treba je končati z igro, kot smo je navajeni iz gozda.« »Zgrabiti je treba in držati je treba. Daleč od sebe in trdo. Besedi prostost in prostaščina imata isti koren.« (21) Svetuje mu, da gre z vojsko nad uporne delavce in naredi red, naj likvidira sovražne elemente, kajti sedaj niso več banditi v gozdu: »Ti veš, množica ne ve. Ti imaš moč, množica ne more in ne zna. Spoznaj: Tvoja in njihova pot gresta zdaj narazen, vodnik bodi daleč nad čredo. Tako je določeno!« (25)

---

⁴ Vsi citati iz drame *Legenda o svetem Che* so iz izdaje: Kozak, Primož. *Legenda o svetem Che*. Maribor: Založba Obzorja, 1969, zato bodo v nadaljevanju besedila v poglavju *Legenda o svetem Che* označeni le s številko strani.

Ko Andres, Chejev sodelavec in član štaba, Cheja opozori, da čista revolucija, v katero sta oba verjela, pomeni pustiti ljudem, da sami razvijejo svojo družbeno ureditev, ki bo izrastla iz njihove prvinskosti, ga Tanja zavrne: »Če je tvoj predlog mišljen resno, si sovražnikov glasnik, ker trgaš iz rok moč nam, ki smo pravi glasnik ljudske volje.« (33) Sklicuje se na ljudstvo, prav tako kot avtonomistični Andres, vendar je ljudstvo zanjo kolesje, v katerem so kolesca hitro nadomestljiva in človeško življenje ni vredno nič.

»Ni sovražnik tisti, ki je najbolj nevaren in ni sovražnik, ki se ga je treba najhuje bati. Sovražnik, neodtujljivi in zmeraj navzoči sovražnik je človek sam sebi.« (25) Človek je kot svobodno in avtonomno bitje, ki razpolaga s svojim življenjem, sovražnik, ker ogroža oblast tistih, ki so se samooklicali za glasnike njegove volje.

Vendar ima poleg stroge stalinistične ideologije Tanja še eno dimenzijo, ki izraža tudi iz dejstva, da je ženska, ali pa je lik fanatičnega vernika revolucije Kozak v *Legendi* ravno zato upodobil kot žensko. Vztrajnost, s katero Tanja sledi Cheju in ga na vsak način želi vključiti v organizacijo, čeprav ta nanj gleda s skepso, je skorajda erotična. Tanja, katere jezik je oster, odrezav in skop, se ob dokončnem slovesu od Cheja spremeni: »Kar te poznam, nisem imela mirne minute. Bil si mi, kakor divji ptič v pasti, razbijal si s perutmi, rane so se ti odpirale in oči so ti žarele v bolni vročici. Trpela sem, ko sem gledala to muko in sem čutila utrip ranjenega telesa v svoji dlani – trudila sem se, razkleniti zelene čeljusti in te položiti na val vetra, ki bi te nosil, kakor je pisano. Ti pa si mi ranil roke in obraz, v svoji ihti si sam sebi polomil krila v mojih rokah.« (69)

V Chejevi strasti, ki zbuja množice v gibanje, Tanja začuti moč; če bi ostala neukročena, je nevarna tako organizaciji kot njemu. Vendar Che noče z njo pod okrilje organizacije, kjer bo sicer preživel, vendar bo ujet v politično kletko. To je izkusil že na Kubi. Onemogoča ga v njegovem mesijanskem poslanstvu in ga iz avtonomnega revolucionarja spreminja v totalitarnega oblastnika: »Ampak jaz sem bolan! Želodec me boli! Srce me boli! Jetra me bolijo! Hudič, in kolikor bolj se trudim, da bi ujel, spravil nazaj, sklenil z mislijo, ki smo jo imeli v gozdu, toliko več predpisov izdam in toliko več policajev nastavim!« (56)

Tanja ga zapusti. Organizacija, institucija, razumna ureditev so več kot še tako karizmatičen posameznik, vendar njena dokončna usoda ni jasna.

3.4.2 Demokratični avtonomist

Čeprav so nekateri interpreti v Tanji videli Chejevo glavno protiigro (Schmidt 40), pa je zaradi razklanosti Chejevega lika in njenih nakazanih osebnih nagnjen do njega to le delno res. Nedvomno pa je Tanja tako na Kubi kot v Boliviji protiigra Andresu, demokratičnemu avtonomistu, nasledniku Simona iz *Afere*. Kozak v konfliktu Tanje in Andresa ponovi spor med Marcelom in Simonom.

Vasja Predan Andresa razume kot Chejevega ideološkega dvojnika: »Chejev in Andresov svet je čista, nenehna revolucija, permanenten upor, ki bo ljudi nenehoma preverjal in očiščeval, ki se ne bo pustil institucionalizirati.« (Predan 7) Andres verjame v čisto revolucijo, vendar tudi po zmagi nima težav z izročitvijo dežele ljudstvu. Svoje razumevanje revolucije izpove, da bi kolebajočega Cheja spomnil na ideale, v katere sta nekoč oba verjela: »Spraševali smo se vsak dan: Kako živeti z ljudstvom, kako živeti z njim, ne da bi mu vladali, kako usmerjati ga, ne da bi ga silili, kako uresničevati njegove težnje, ne da bi ga vodili. V resnici, sanjali smo – nisi pozabil Che – sanjali smo o vročem, gibkem, izvirnem ljudstvu, ki naj mu naš boj omogoči izraziti sebe!« (31)

Kot za Simona iz *Afere* so tudi za Andresa na prvem mestu živi, resnični ljudje, in ideja, v katero verjame, ni nikoli abstrakcija, pač pa ima vedno konkretne obraze. Andres v drami celo portretira pobite ljudi, na katere naleti skupina revolucionarjev, ker noče izpred oči nikoli izgubiti tistih, za katere se bori.

Toda tudi Andres počasi spoznava, da so ideje čiste revolucije utvara. Ob naslednjih njegovih besedah avtor zapiše didaskalijo: *ironično* »Ampak v svetu, ki ga prinaša revolucija, ni prostora za trpljenje. Lepše življenje, govorijo, je njen namen.« (38)

Institucionalizacija in birokratizacija revolucije povzročita, da se priplazijo na oblast tisti, ki se je polastijo iz lastne oblastiželjnosti, in so hkrati do te mere izprijeni, da se imenujejo glasnike ljudske volje. Zato je Andres ves čas čuječ in pozorno opazuje, kam Tanja krmari, ter se ji tako na Kubi kot v Boliviji postavi po robu, ko hoče uveljaviti svojo stalinistično ideologijo in likvidirati tiste, za katere oceni, da ne služijo edinemu odporu.

Andres: »Nisem vaš mož, Tanja. [...] Jaz se ne klatim po teh goščavah, da bi se tolkel za vas. [...] Jaz pač nisem nobeno jagnje božje, ki bi prideloval revolucijo kakor bučno seme, vprežen v plug, kjer bi ti z bičem ravnala moj korak.« (48)

Andres je individualističen, avtonomističen intelektualec. Izraža stisko ljudi v krivičnem družbenem sistemu in je šel v akcijo, da bi pomagal družbo spremeniti. Njegove risbe resničnih obrazov revolucije so zrcalo vrzeli nove družbene ureditve.

3.4.3 Individualistični intelektualec + organski intelektualec = avanturistični permanentni revolucionar

Med Tanjo in Andresom, med institucijo, državo in ljudstvom, med razumom in čustvom, med resničnostjo in idejo je razpet Kozakov Che. Josip Vidmar o njem tako sodi: »Njegov Che je človek vročih, toda nenavadno labilnih zanosov, energičnih sklepov in hkrati živčnega omahovanja, naglega ravnanja, pa tudi preklicevanja storjenega. Ne toliko po svoji naravi, kot po svoji misli, je predstavnik nekakšnega ›absolutnega‹ revolucionarstva in vernik nekakšne absolutne svobode.« (Vidmar, *Primož Kozak: Legenda* 5)

Che je revolucionar, ki je zmagal, prevzel oblast in poskusil v sebi združiti, kar se zdi nezdržljivo, kritika oblastniške strukture družbe in njenega izvajalca, intelektualca in politika. Svoj nagovor ljudi po zmagi na Kubi začne z romantično idejo, s sanjami: » [...] Hočemo nov svet, kjer bomo svoji, močni, prosti ... [...] Iz smrdljivih slumov bo vzdignila bela mesta [...] Naša svoboda bo varna, naša revolucija bo segla čez svet.« Nadaljuje pa z ideologijo in resničnostjo: »Jaz pa vam pravim, kdor se bo upiral, bo strtl, kdor bo mlačen in mehak, bo z ostrim železom izrezan izmed nas in kdor bo sovražniku pomagal, bo uničen. [...] Ne bo usmiljenja, zakaj bratje, svet se je danes rodil in svobodni človek bo segel do neba!« (18–19)

Kmalu je soočen z uporom v revolucionarnem mestu, in sicer v njegovem resorju, in z razkolom v sebi, ki ga razjeda. Počuti se »kakor bi se mi življenje ustavilo, ko sem stopil iz gozda na asfalt!« (56) Med revolucionarnim bojem med soborci je bilo vse čisto in jasno. Na eni strani revolucionarji, na drugi sovražnik. Zmaga tisti, ki ostane živ.

Po zmagi revolucije Cheju ni nič več jasno. Ugotavlja: »Resnica, kjerkoli sem hodil, širom po svetu – videl sem eno: revolucionar, ki je zmagal, je revolucijo zapustil. Vsak! Uklonil je te, ki so stali ob njegovi strani in pokoril te, ki jim je obljubil odrešenje. Ne zmorem – tega ne zmorem. In nočem!« (26)

Che poskuša razvozlati enigmo, zakaj je temu tako, da bi lahko deloval v skladu s svojim notranjim gonom, toda institucionalizirana birokracija ga ujame v kletko: »Dobro ste speljali. Enega starega kamerada ste mi odstavili, drugega odlikovali, spletli ste se v trdno mrežo in že ste pokrili ljudsko moč in jo stisnili ob tla, da ne more s perotjo ganiti! ... In tako – ste me ukrotili. Zdaj ste to steklo beštijo za rep potegnili v zverinjak. Res, bil sem tepec.« (61)

Che ni revolucionar, ki se bori za zmago, ni intelektualec, ki uresniči svojo idejo, kajti zvezd se ne da sklatiti z neba in ideje v svoji drugi, materialni resničnosti, vselej postanejo nekaj drugega, ker spremenijo svoje idealno bistvo v realnega.

Cheju vsi očitajo izdajo revolucije:

Andres: »Vidim. Nisem pričakoval, da boš tudi ti naša načela izdal. Ampak zagotavljam ti: Izdal si!« (35)

Tanja: »Že davno je, kar si nas vse izdal, komandant. ... ti pa si vse pustil in si šel, sebi v zabavo. – Izdal. Že davno izdal!« (53)

Tudi Ramon, ki ga Che imenuje »moj veseli razbojnik« (46), pravi: »Ti si tam čez, na Kubi, revolucijo že enkrat izdal, si, kakor si mene zdaj izdal!« (17) Ramonovo razumevanje revolucije je povsem enostavno, prvinsko, brez abstrakcij in moralizmov: »Kaj hudiča, on ima, jaz pa nimam! Vzel sem mu. To je revolucija, če jaz kaj vem.« (15)

Ne torej le na nazorskem, intelektualnem in političnem nivoju, tudi na bazični ravni je Che izdajalec. Kajti v trenutku, ko je hotel idealno realizirati, ko je šel v akcijo, da bi zaprl vrzel, ki jo je v družbi razbral, je »počil čez polovico« (64), zbudil absurdnost svojega početja in ukinil smisel.

V tej nemogoči mnogobitnosti izbere Che permanentno revolucijo, o kateri govori Predan. Vztrajanje v nenehnem boju z resničnostjo pa pomeni, da se mora Che materialno izničiti, da bi postal legenda in svetnik Ideje.

»Moj Che je človek, ki se je povsem poistovetil s splošnim, z Idejo, pa je mogoče prav zato postal posameznik, ki seje nered in zmedo, a pri tem likvidira razdaljo med človekom in Idejo nad njim.« (Kozak, *Peter Klepec* 74)

Toda Chejeva metafizična bit po smrti boga in vzponu neobrzanega liberalnega kapitalizma pomeni lahko le še farso, ki jo Che Andresu naslika takole: »Vtaknil ti bom rinko v nos, vzem bom frulo in šla se bova razkazovat v cirkus: dva revolucionarja.« (66) Najbrž je največ, na kar lahko Che upa, pop art portret, ki ga bo nekdo oblekel, ne da bi pravzaprav vedel, zakaj.

3.4.4 (Kontra)organski intelektualec

Zgodovinski zmagovalec nad revolucionarnimi projekti je liberalni kapitalizem, ki ga simbolizira »lep dom, s trato pred hišo, ki gleda na dolino. Garaža je vrezana v hrib in na strehi, predstavljaj si, vrtič. [...] Trdega dela je bilo treba, da sem ga postavil in trdega dela je treba, da obstane.« (28) K domu sodita dva otroka in žena. Mož je Kozakov oficir, poveljnik enot za pobijanje gverile.

Oficir je v *Legendi* stranska vloga, ki je Che neposredno nikoli ne spozna za svojo protiigro, toda z manipuliranjem notranje razklanosti revolucije med idejo in resničnostjo Cheju spodmakne trdna tla pod nogami in ga dokončno likvidira.

Toda tudi on je le kolesce v sistemu, ki je človeka popredmetil, in po zgodovinski nujnosti bo moral svoje mesto prepustiti drugim: »Tako bijemo boj s sovražnikom – za našim lastnim hrbtom pa nravi razpadajo, podleži prihajajo do besede in skrnoba se širi! Ljudje zgubljajo svoje poštenje, skoraj bi rekel, svojo pravo naravo! Nečloveški postajajo! [...] Ni reči, ni reči pod soncem, ki bi nanjo ne legel ta stud razkroja, barbarstva in krvoločnosti. [...] Kakšne zveri bomo postali v slepem besnilu razprtij in spletk! Ampak tega je sovražnik kriv! Zato pa je treba biti krut, iztrebiti, odrezati, uničiti! – In uničil bom!« (43–44)

Z istimi besedami kot revolucionarni intelektualec tudi Oficir kritizira družbo in na enak način išče krivdo v sovražniku. Z istimi parolami gre v akcijo kot tisti, ki ga iztreblja.

Oba sta le dva obraza iste resničnosti. Ne le revolucija, tudi kontrarevolucija je podvržena isti logiki razkroja, kajti problem ni sistem, problem je njegov kreator, ki se je popredmetil in relativiziral ter razčlovečil. Tako kot se skupaj z Vincentom v *Kongresu* ukine Gabriel, tako se s Chejevo smrtjo ukine tudi Oficir: »Ampak moj novi zapovednik, sedel bo k počiščeni mizi, tukaj lahko samo še zdeha in pošilja poročila. [...] Zakaj zdaj resnično ne bo več dolgo in bomo doma!« (71)

4 Vznik in umik Kozakovega intelektualca

Kozakove štiri drame so v literaturo ujeti pogledi njihovega avtorja na revolucionarno spreminjanje družbene realnosti. »Kozakovi junaki so razumniki, ki posegajo v javno, kulturno in politično življenje, se opredeljujejo za različne možnosti družbenega razvoja, se spopadajo med sabo in zlasti z oblastjo.« (Kos, *Spremna* 369)

Kozak v svojih delih problematizira vlogo intelektualca v družbi, njegove dramske osebe pa predstavljajo tudi razvojni lok porevolucijskih svetovnih nazorov. Eden izmed najpomembnejših začetnikov problematizacije razumnikov v revoluciji je bil Edvard Kocbek. V njegovih novelah, ki so slabo desetletje pred izidom prve Kozakove drame izšle pod naslovom *Strah in pogum*, je Kocbek ubesedil vrzel med razosebljenim revolucionarnim spreminjevalcem zgodovine in individuumom, ki s svojo intimno naravo zgodovino presega. Njegovi junaki ob soočanju s temeljnimi etičnimi vprašanji podvomijo o enoznačnih odgovorih revolucionarne ideologije. Obrnejo se vase in odkrijejo, da se svoje krivde in moralne odgovornosti do bližnjika ne morejo otresti v imenu zgodovinske revolucionarne akcije. Če namreč zavrnejo absolutnost etike, vrednote izginejo in z njimi smisel, kar vodi v nihilizem in avtodestrukcijo.

Posledica Kocbekovega dvoma o eni in edini resnici revolucije, ki ga zapiše v junake svojih novel, je leta 1952 prisilen umik v upokojitev. Seveda se razlogi oblasti za ostro obsodbo Kocbekovega *Strahu in poguma* le delno neposredno nanašajo na knjigo, ki je izšla celo pri Državni založbi Slovenije, v kateri so o tem, kaj bo objavljeno, odločali od oblasti ideološko potrjeni uredniki. Kocbek je bil politik in je bil žrtev političnih iger, vendar pa ostaja neizpodbitno dejstvo, da se je s svojimi novelami odmaknil od

predpisanega ideološkega okvira socialnega realizma in z vnosom eksistencialističnih in personalističnih elementov v svojo miselno prozo opozoril na to, da revolucija nima le ene resnice. To pa je seveda poglavitna tema, okoli katere se sučejo ostri dialogi Kozakovih dramskih intelektualcev.

Leta 1952 je tematizacija nasprotja med organskimi in individualističnimi intelektualci za Kocbeka pomenila, da mu je bilo onemogočeno javno udejstvovanje. Nihče ni hotel oziroma smel tiskati njegovih del do začetka 60. let, ko se je politično ozračje v Sloveniji spremenilo. Takrat je bilo kritični generaciji intelektualcev dovoljeno, da je pričela izdajati družbeno-kritično revijo *Perspektive*, v kateri so bile med prvimi po skoraj desetletnem molku objavljene Kocbekove pesmi. Takrat pa sta izšli tudi prvi dve Kozakovi drami, ki pa kljub ostrejši kritiki ideologije nista doživeli usode Kocbekovih novel.

Čeprav Kozakove drame lahko – po že zgoraj navedenih skupnih značilnostih – razdelimo na trilogijo in *Legendo o svetem Che*, pa je njegova dramatika tudi izrazito dvodelna. Med prvima dvema in drugima dvema Kozakovima dramama je minilo slabo desetletje. Prav tako desetletje ločuje tudi Kocbekov *Strah in pogumom* ter *Afera*. V obeh časovnih obdobjih so se zgodile pomembne družbene spremembe. Drami *Dialogi* in *Afera* sta bili prvič objavljeni v družbeno-kritični reviji *Perspektive* in uprizorjeni na angažiranem *Odru 57*, njuna politično-kritična usmeritev ni ostala brez sodbe takrat sicer nekoliko mehkejšega, toda še vedno sistema z eno samo pravo ideologijo. *Kongres*, kot ugotavlja Taras Kermauner v svojem eseju o drami, čeprav »bolj udaren kot *Dialogi*, pa je bil sprejet od gledaliških vodilnih mož celo z navdušenjem, od uradne javnosti tako rekoč brez ugovorov. [...] Političnouradna javnost se je v letu 1968 [...] že v veliki meri umaknila iz literature. Dopušča, da jo literatura jemlje za svoj predmet, da jo brezobzirno uporablja in ji kaže njen – nikakor ne lepi – obraz.« (Kermauner, *Kongres* 229) Vse tako kaže, da je v družbeni ureditvi med prvima in drugima Kozakovima dramama prišlo do korenitih sprememb, da se je nekaj temeljnega spremenilo od Kocbekove objave *Strahu in poguma*, pa je več kot očitno. Te spremembe pa se zrcalijo v oblikovanju Kozakovih dramskih oseb oziroma v vlogi in podobi njegovih intelektualcev.

Vse Kozakove osebe so v principu razdeljene v dva tabora glede na svoje opredelitve do revolucije. Bodisi so predstavniki zmagovite revolucije in so se iz individualističnih intelektualcev in borcev za drugačno družbo prelevili v oblastnike, ki morajo vsem vsiliti svoj prav, bodisi je revolucija njihov samouresničitveni proces, ki ga terjajo tudi za druge in so torej zastopniki ideje čiste revolucije, katere cilj nista oblast in moč, pač pa počlovečenje, individualizacija in demokratizacija družbe.

Prvo skupino predstavljajo Mender v *Dialogih*, Jeremija v *Aferi*, Vincent v *Kongresu* ter delno Che v *Legendi o svetem Che*. Vsi so utelešenja zmagovitih revolucionarnih idej, v imenu katerih so prevzeli oblast in uporabljajo vsa sredstva za to, da bi udejanjili svoje ideje, kar pomeni, da so se v točki odločitve za realizacijo ideologije ukinili kot intelektualci in so postali politiki oziroma organski intelektualci. Še vedno se potegujejo za določen svetovni nazor, ki je nastal kot kritika prejšnjega sistema, vendar zaradi oblastne pozicije nimajo več intelektualne avtonomije.

Najmočnejši lik med njimi je Jeremija. V njem je Kozak upodobil moč organizirane revolucionarne akcije, hkrati pa se kot zastopnik občega Jeremija zaveda, da je le material, ki mora pogoreti. Individualno pomeni le toliko, kolikor izvršuje svojo nalogo v kolesju zgodovine. Tudi Mender, ki ga absurdnost in nesmiselnost zgodovine spodneseta, še vedno verjame, da je igra prava in je sam spregledal figuro na šahovnici. Revolucionarni prav za njiju ni vprašljiv, saj se sistem regenerira ne glede na posameznika.

Drugače pa je z Vincentom. Čeprav deli Menderjevo in Jeremijevo vero v zgodovino in revolucijo, ga ne spodnese nikakršno naključje. Spodnese ga zgodovinska nujnost, ki ga je presegla. Na prizorišče prihaja nova generacija, ki so ji revolucionarne parole le še nepotreben cirkus. Tudi oblastnika Cheja na Kubi snamejo s konja politiki novega birokratskega funkcionalističnega vala.

Slabo desetletje med *Afero* in *Kongresom* pomeni generacijski preskok v družbeni ureditvi, ki ne sprejema več starih vojnih zaslug kot argument za sodobni oblastniški mandat. Revolucionarne parole so le še naplavina zgodovine. Skupaj z njimi pa izginja tudi kontrarevolucija, zato se Oficir iz *Legende vrača domov*.

Pomočniki Kozakovi organskih intelektualcev so bodisi zlomljeni intelektualci bodisi razosebljeni fanatični verniki: dr. Minsky v *Dialogih* in Benjamin v *Kongresu* ter Marcel v *Aferi* in Tanja v *Legendi*. O teh osebah pravzaprav težko govorimo kot o intelektualcih, saj so podrejeni vladajoči ideologiji bodisi po lastni izbiri bodisi so prisilno upognjeni v poslušne državljane. Vsekakor jim manjka avtonomija mišljenja, da bi lahko njihove sodbe tolmačili kot intelektualne vpoglede v družbeno problematiko. Njihovi liki pravzaprav nimajo razvoja in so tako ali drugače prisotni v vseh oblikah družbenih ureditev. To so nihilistični pridigarji z moralnim mačkom kot dr. Minsky, ker so obupali nad spreminjanjem družbe, so podrepniki, ki se javno klanjajo oblastnikom, skrivoma pa si želijo njihovega položaja, do katerega pa zaradi osebne šibkosti ne morejo (Benjamin) in seveda ekstremisti, ki so povsem razčlovečeni in razumejo družbo kot kolesje, v katerem ni prostora za individualizem (Marcel in Tanja).

Tudi pri pomočnikih nasprotnega pola, torej pri podpornikih individualističnih intelektualcev, pri Kozaku ni zaznati premikov. To je pričakovano, saj je pozicija klasičnega humanizma preživeta. Tako dr. Haymann v *Dialogih* kot tudi Bernard v *Aferi* in Samson v *Kongresu* predstavljajo intelektualno pozicijo, ki sicer ima lepo dušo, jo je pa morija druge svetovne vojne oropala vsakršne moči vpliva v novi povojni družbeni realnosti. V *Legendi* za liberalnega humanista ni več prostora.

V Kozakovi dramatici se bistven razvoj in temeljna sprememba zgodita pri individualističnih intelektualcih. Dr. Sigismund v *Dialogih* začuti vrzel v novi povojni družbeni ureditvi, vendar je njegov protest intimna potreba po dejanju, ki bo definiralo njegovo eksistenco. S svojo akcijo pokaže na problematičnost sistema, toda to še ni družbeno reflektirano dejanje, s katerim bi dokončno vzel nase vlogo kritičnega intelektualca, ki ga je generiral totalitarizem. Zato njegov projekt ostane brez dokončne odločitve, njegova intelektualna pozicija, čeprav avtonomna, pa brez pravega angažmaja in univerzalnosti.

Zato se Sigismund v *Aferi* kot iskalec pojavi v liku Kristjana, ki pa revolucijsko vrzel uvidi s pomočjo demokratičnega avtonomista Simona. Pred neodločnim intelektualcem se odigrata tako igra kot protiigra revolucije. Kristjan spozna, da ideologija individualno bistvo človeka, njegovo svobodo in avtonomijo brez kančka slabe vesti žrtvuje v boju za

oblast. Kot intelektualec, ki brez teh vrednot ne more obstajati, se odloči za Simona in njegovo brezkompromisno vztrajanje pri temeljni človeški etiki zoper abstraktno totalitarno ideologijo.

Konec 60. let, ko Kozak napiše *Kongres*, pa je situacija bistveno drugačna in intelektualna pozicija, ki je bila v *Dialogih*, predvsem pa v *Aferi* nujna, postane presežena. Totalitarni okovi so do tolikšne mere zarjaveli, da so začeli odpadati, z njimi pa odhajajo iz zgodovinske arene tudi angažirani individualistični intelektualci. Avtonomist Damjan prevzema dikcijo starih revolucionarjev in bi s krvavo akcijo spreminjal družbo. Klement prepozna, da tovrstne akcije ne morejo ničesar spremeniti in vselej terjajo preštevilne nesmiselne žrtve, zato se posveti svojemu delu. Gabriel pa še vedno goji vero v možnost spreminjanja družbe z akcijo, toda ljudje enostavno nočejo več poslušati pravljic o boljšem svetu. Realnost sta funkcionalizem in tehnokracija, namesto revolucionarnih intelektualcev pa pridejo na oder zgodovine strokovnjaki tipa Jakob in oportunistični makiavelisti kot Just.

Čeprav se zdi, da je Kozakov intelektualec v *Kongresu* zatopil, sledi *Legenda o svetem Che*. Z védenjem iz *Kongresa* se Kozak vrne na začetek, v novo revolucijo. V podobi Andresa spet srečamo avtonomista Simona. Človeška etika, svoboda in avtonomija preživijo. In Che? V njem Kozak združi vse vidike revolucije: revolucionarja, ki se upre oblastniški družbi, zmaga in sam postane oblastnik ter izda ideje, za katere se je boril. Prepozna vrzel totalitarne družbe znotraj sebe in se odloči poskusiti vnovič spreminjati red sveta, da bi popravil tisto, kar je v prejšnjem poskusu storil napak. Vendar v njem vznikne problem revolucionarnega spreminjanja sveta. Je res revolucijo izdal ali pa je morda res obratno? Kozak dramo konča s skrivnostjo, ki jo šepne avtonomist Andres večnemu revolucionarju Cheju in ta gre s smehom na ustih v smrt. Fizično sicer Che propade, toda postane ikona revolucije, simbol upora, ki je svoboščina vsakega posameznika.

5 Zaključek

Kozak v svoji dramatiki odpre prostor kritiki revolucije. Njegovi individualistični intelektualci prepoznavajo problematičnost družbene ureditve, ki je vzniknila po zmagi komunistične politične opcije. Z vztrajanjem v kritiki totalitarnega sistema dosežejo njegovo zmeščanje, preobrazbo in konec koncev razpad.

S tem, ko se ukine totalitarizem, se seveda ukine tudi njegovo oporečništvu. Z odhodom organskih intelektualcev se mora umakniti tudi perspektivovska intelektualna pozicija. Toda ali res lahko ob propadu totalitarizmov govorimo tudi o smrti intelektualca? Menim, da ne. Intelektualca namreč vedno znova definira vsako posamezno kulturno in družbeno okolje. Res se je moral skupaj s totalitarizmom umakniti tudi intelektualec, čigar angažma je bil uperjen zoper sistemsko enoumje, kot se je moral zaradi zla druge svetovne vojne umakniti klasični humanist, toda nova družbena realnost bo generirala novo vlogo intelektualca. Kozak je z nastopom funkcionalizma in tehnokracije, ki postavlja pod vprašanj bistvo človečnosti, morda že nakazal, kje se odpira nova družbena vrzel, ki bo potrebovala zrcaljenje in ubeseditev s strani novo razumljene intelektualne pozicije. V liku Cheja pa zapušča v zgodovinskem spominu sporočilo, da ima človek vedno pravico do upora, saj je vsako življenje neponovljivo in neprecenljivo.

Naj končam s Kozakovim vpogledom v problematično naravo, težko vlogo in neprecenljivo vrednost intelektualca: »Hodimo, potujemo, vozimo se, letamo po svetu, s kongresov penkluba na konference o poeziji, pisarimo, predavamo, prodajamo svoje pisarije, sodimo, obsojamo, rešujemo, mogočna vojska intelektualcev, vsiljivih, nasilnih, tečnih, požrešnih in ambicioznih in nadutih – ali nisem tega že nekje bral? Ali ni vsa institucija moderne svobodomiselnice tako hudo podobna sofistom iz starega veka, ki so prežvekovali Platona in Aristotela, kakor mi danes prežvekujemo Rousseauja, Hegla, Marxa, Heideggerja, zoprna, deklasirana, zmeraj nezadoščena raja,

ki citira Baudelairja, Verlaina, Mandelstamma in piše pesmi prosto po Pablu Nerudi? Gnusna je ta podoba in kdaj pa kdaj se prav nič ne čudim oblastniku, ki včasih plosne po tej svojati, da mu ostane samo nekaj mokrega na dlani. A vendar – tudi sofisti so bili kvas v božji roki, ki je zamesila z njimi žlahten kruh.« (Kozak, *Peter Klepec* 62–63)

6 Viri in literatura

6.1 Citirani viri

Cambridge Dictionaries Online, www.dictionary.cambridge.org/dictionary/english/intellectual, Splet. 1.6.2016

Duden Online-Wörterbuch, www.duden.de/rechtschreibung/Intellektueller, Splet. 1.6.2016

GABRIČ, Aleš. »Od Mladinske revije do Perspektiv.« *Borec, Revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 46.535–537 (1994): 1069–1085

GABRIČ, Aleš. »Vloga intelektualca kot političnega subjekta v enostrankarskem sistemu.« *Slovenija 1848 - 1998: Iskanje lastne poti*. Ur. Stane Granda in Barbara Šatej. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998. 158–168.

INKRET, Andrej. *Gledališki feljtoni*, 1972.

KERMAUNER, Taras. »Kongres. Nekaj mnenj o novi drami Primoža Kozaka. Taras Kermauner.« *Naši razgledi* 17.8 (1968): 229.

KERMAUNER, Taras. »Dramatika Primoža Kozaka.« *Sodobnost* 46.6/7 (1998): 584–593

KERMAUNER, Taras. »Kritika dialektičnega uma 8. Jean Paul Sartre.« *Prespektive* 4.31 (1963): 107–125.

KERMAUNER, Taras. »Perspektivovski svet v perspektivovski dramatiki. 1. Del.« *Borec, Revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 46.535–537 (1994): 941–1043.

KERMAUNER, Taras. »Primus inter pares.« V: Primož Kozak. *Zbrano delo. Prva knjiga*. Maribor: Litera, 2005. 920–956.

KLABUS, Vital. »Pričevanje o reviji 57 in Perspektivah.« *Raziskava za posvet o slovenskem perspektivovstvu*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995. Objavljeno v *Slovensko perspektivovstvo*. Ur. Taras Kermauner. *Borec, Revija za zgodovino literaturo in antropologijo* 48.551–552. 111–136.

KOS, Janko. »Resnica današnje drame IV.« *Perspektive* 1.10 (1960/61): 1242–1253

KOS, Janko. »Spremna beseda.« *Dominik Smole, Antigona; Primož Kozak, Afera; Gregor Strniša, Samorog*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1975: 363–373.

KOZAK, Primož. *Legenda o svetem Che*. Maribor: Obzorja, 1969.

KOZAK, Primož. »Moralna odgovornost. Meditacija I.« *Revija 57* 1.1 –2 (1957): 105–110.

KOZAK, Primož. »Nasprotja. Meditacija II.« *Revija 57* 1.3–4 (1957): 163–172.

KOZAK, Primož. »Ob Sartrovi drami »Za zaprtimi vrati.« *Novi svet* 5.6 (1950): 549–558.

- KOZAK, Primož. *Peter Klepec v Ameriki*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006.
- KOZAK, Primož. *Sodobna trilogija*. Ljubljana: Slovenska matica, 1969.
- KOZAK, Primož. *Zbrano delo. Druga knjiga. Damski spisi I. Dialogi/Osnutki*. Ur. Dušan Voglar. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.
- KOZAK, Primož. *Zbrano delo. Tretja knjiga. Dramski spisi II. Afera*. Ur. Dušan Voglar. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2014.
- KRAMBERGER, Marijan. »Knjižna žetev 1962, Dramatika.« *Nova obzorja* 16.7–8 (1963): 300–305.
- KREFT, Lev. *Zjeban od absolutnega*. Ljubljana: ZPS, 1998.
- Kritična generacija – njeni spomini in ideali*. Režija: Lara Simona Taufer in Darko Sinko. Društvo Nosorogi in RTV Slovenija, 2010. Splet. 2.6.2016. <<http://4d.rtvsl.si/arhiv/dokumentarni-filmi-in-oddaje-kulturno-umetniški-program/87816124>>.
- PAŠ, Ingo. »Ustvarjalnost, vsebina človeštva.« *Tribuna* 12.18 (1962): 5.
- PREDAN, Vasja. »Primož Kozak: Legenda o svetem Che.« *Delo* 11.283 (1969): 7.
- RIZMAN, Rudi. »Intelektualci in oblast.« *Izzivi odprte družbe*. Ljubljana: Liberalna akademija, 1997. 245–252.
- RIZMAN, Rudi. »Intelektualec – večni popotnik in univerzalni tujec.« *Izzivi odprte družbe*. Ljubljana: Liberalna akademija, 1997. 253–260.
- RIZMAN, Rudi. *Odprte sociološke agende – globalizacija, demokracija in intelektualci*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014.
- RUPEL, Dimitrij. *Slovenski intelektualci. Od vojaške do civilne družbe*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989.
- SARTRE, Jean Paul. »Obrambni govor za intelektualce.« *Filozofija, estetika, politika*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1981. (Izbrana dela. Knjiga 7)
- SARTRE, Jean Paul. »Umazane roke.« *Izbrane drame*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1981. (Izbrana dela. Knjiga 6.)
- SCHMIDT, Malina. »Primož Kozak: Legenda o svetem Che.« *Jezik in slovstvo* 16.1/2 (1970/71): 39–42.
- SCHMIDT-SNOJ, Malina. *Intelektualec na preizkušnji. Slovenski dramski junak med intimo in revolucijo*. Ljubljana: Mihelač, 1993.
- Slovenski etimološki slovar*, Ur. Marko Snoj, www.fran.si, dostop 1. 6. 2016.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*, www.fran.si, Splet. 1.6.2016
- VASIČ, Marjeta. »Pota Sartrove svobode.« V: Jean Paul Sartre. *Filozofija, estetika, politika*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1981. (Izbrana dela. Knjiga 7): 365–409.
- VIDMAR, Josip. »Primož Kozak: Afera.« *Delo* 3.344 (1961): 7.
- VIDMAR, Josip. »Primož Kozak: Kongres.« *Delo* 10.58 (1968): 5.

VIDMAR, Josip. »Primož Kozak: Legenda o sv. Che.« *Delo* 11.648 (1969): 5.

VODOPIVEC, Peter. »Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev.« *Slovenija 1848 - 1998: Iskanje lastne poti*. Ur. Stane Granda in Barbara Šatej. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998. 124–136.

6.2 Ostala literatura

BARTOL, Vladimir. »Afera Primoža Kozaka, nova kvalitetna drama.« *Primorski dnevnik* 17.93 (1961): 31.

ČUK, Marij. »Spor med dvema konceptoma revolucije (O Aferi).« *Primorski dnevnik* 44.49 (1988): 11.

FILIPČIČ, Jože. »Afera Primoža Kozaka.« *Gledališki list SNG LJ* 41.2 (1961/1962): 66–69

FORSTNERIČ, France in Drago Jančar. »Afera (spet) v (sodobnem) slovenskem gledališču (razgovor s P. Kozakom).« *7D* 2.52 (1973): 8–10.

GABRIČ, Aleš. »Edvard Kocbeck od prisilnega umika v zasebnost do vrnitve v javno življenje.« *Razmišljanja o Edvardu Kocbeku*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo, 1995. 125–135.

GABRIČ, Aleš. *Socialistična kulturna revolucija*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

GABRIČ, Aleš. »Slovene intellectuals and the communist regime.« *Jurnal of the society for Slovene studies* 23.1–2 (2001): 27-41.

INKRET, Andrej. »Nova predstava Kozakove Afere.« *Delo* 21.33 (1979): 8.

INKRET, Andrej. »Primož Kozak, Dialogi.« *Perspektive* 3.28–29 (1962/63): 1125–1131.

KERMAUNER, Taras. »Antilegenda o absolutni svobodi in absolutnem izdajstvu (O Legendi o svetem Che).« *Od eksistence k vlogi*, 1971.

KERMAUNER, Taras. »Od zgodovine k intrigi, od človeka h kreaturi (o Kongresu).« *Od eksistence k vlogi*, 1971.

KERMAUNER, Taras. »Mala odisejada slovenskog intelektualca.« Zagreb: SNL, 1983. 139–156.

KOCBECK, Edvard. *Strah in pogum*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1996.

KONJAR, Viktor. »Kozakova Afera in sodobna slovenska dramatika.« *Mlada pota* 8.7 (1960/61): 407-410.

KOREN, Jože: Večer sodobne slovenske dramatike v tržaškem Slovenskem gledališču (Primož Kozak: Dialogi, Igor Torkar: Študentska soba, Saša Vuga: Bernardek); *Primorski dnevnik*, 21/1965, št.20, str.3, 24.1.1965

KOS, Janko: Spomin na Primoža Kozaka; *Naši razgledi*, 31/1982, št.1, str.12, 15.1.1982

KOS, Janko. »Primož Kozak in moderna politična drama.« *Moderna misel in slovenska književnost*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1983. 35–43.

- KOZAK, Primož. *Afera*. Ljubljana: DZS, 1992.
- KOZAK, Primož. »Afera.« *Perspektive* 1.7 (1961): 786–815.
- KOZAK, Primož. »Afera.« *Perspektive* 1.8 (1961): 955–981.
- KOZAK, Primož. »Dialogi.« *Perspektive* 2.19 (1962): 1039–1069.
- KOZAK, Primož. *Zbrano delo. Prva knjiga. Pesmi/Pripovedni spisi/Dodatek/Osnutki*. Ur. Dušan Voglar. Maribor: Litera, 2005.
- KOZAK, Primož, Dominik Smole in Gregor Strniša. *Tri drame*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1975.
- KRALJ, Vladimir. »Avantgardna dramatika na ljubljanskih odrih.« *Naša sodobnost* 9.10 (1961): 948–949.
- KRALJ, Vladimir. »Primož Kozak: Afera.« *Naša sodobnost* 10.3 (1962): 280–282.
- KRALJ, Vladimir. »Primož Kozak: Afera.« *Pogledi na dramo*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1963.
- KRAMBERGER, Marij. »Kongres. Nekaj mnenj o novi drami Primoža Kozaka. Marij Kramberger.« *Naši razgledi* 17.8 (1968): 230.
- KREFT, Lev. »Perspektive in položaj inteligence v socializmu, 1. Del.« *Borec, Revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 46.535–537 (1994): 917–927.
- LOKAR, Aleš. »Kozakova Afera v Kulturnem domu. Gostovanje PG iz Kranja.« *Primorski dnevnik* 35.291 (1979): 6.
- MEJAK, Mitja. »Kongres. Nekaj mnenj o novi drami Primoža Kozaka. Mitja Mejak.« *Naši razgledi* 17.8 (1968): 230.
- MERMOJLA, Ace. »Odkrivanje konfliktov v človeku in družbi. Kozakova Afera v izvedbi PG iz Kranja.« *Primorski dnevnik* 35.300 (1979): 4.
- MILUTINOVIČ, Zoran. »Šta je legendarno u Legendi o svetom Čeu.« *Slavistična revija* 40.1 (1992): 19–29.
- NOVAK, Jernej. »Biti v revoluciji. Otvoritvena predstava Tedna slovenske drame. Kozak: Afera. PG Kranj.« *Dnevnik* 28.38 (1979): 5.
- NOVAK, Jernej. »Vznemirljivo zavezujoče, aktualno (O Aferi).« *Dnevnik* 37.62 (1988): 12.
- ONIČ, Gojko. »Prispevek k zgodovini slovenske dramatike (Primož Kozak v okviru svetovne dramatike).« *Dialogi* 21.1–2 (1985): 127–132.
- PARTLJIČ, Tone. »Kozakova Afera v Mariboru.« *Gledališki list SNG MB* 28.5 (1974): 105–106.
- PAŠ, Ingo. »Svet brez čustva.« *Tribuna* 12.15 (1962): 5.
- PIRJEVEC, Dušan. »O Aferi Primoža Kozaka.« *Delo* 3.85 (1961): 6.
- POVŠE, Janez. »Soočanje z živim izročilom Kozakove Afere.« *Dialogi* 21.11–12 (1985): 99–102.
- PREDAN, Vasja. »Afera.« *Naši razgledi* 10.9 (1961): 221–222.

- PREDAN, Vasja. »Afera.« *Ljubljanski dnevnik* 9.73 (1961): 4.
- PREDAN, Vasja. »Počlovečena treznost (O Aferi).« *Delo* 16.17 (1974): 8.
- PREDAN, Vasja. »Primož Kozak: Afera.« *Naši razgledi* 37.5 (1988): 142.
- PREDAN, Vasja. »Troje srečanj s Primožem Kozakom.« *Naši razgledi* 32.23 (1983): 678.
- PREDAN, Vasja. »Adventna spominska kresnička.« *Naši razgledi* 40.24 (1991): 709.
- REPE, Božo. *Obračun s perspektivami*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1990.
- RUPEL, Dimitrij. »Kongres. Nekaj mnenj o novi drami Primoža Kozaka. Dimitrij Rupel.« *Naši razgledi* 17.8 (1968): 231.
- RUPEL, Dimitrij. »Literarni pregled. Drama, poezija. Primož Kozak: Legenda o svetem Che.« *Naši razgledi* 19.19 (1970): 481.
- SAKSIDA, Stane. »Ob Aferi.« *Naši razgledi* 10.7 (1961): 173.
- SNOJ, Jože. »Primož Kozak, Dialogi.« *Naši razgledi* 11.19 (1962): 375.
- ŠVAJNCER ml., Marija. »Primož Kozak: Afera.« *Dialogi* 10.3 (1974): 204–206.
- ŠVAJNCER ml., Marija. »Sprashevanje o revoluciji (O Aferi).« *Večer* 30.17 (1974): 7.
- TEKMAN, Borut. »P. Kozak: Afera. Drama SNG Maribor.« *Naši razgledi* 23.4 (1974): 97–98.
- TROHA, Gašper. »Gledališče in oblast v Sloveniji: 1956-1981.« *Literatura* 17.167/168 (2005): 169–188.
- URBANČIČ, Ivan. »Kongres. Nekaj mnenj o novi drami Primoža Kozaka. Ivan Urbančič.« *Naši razgledi* 17.8 (1968): 231.
- VIDMAR, Josip. »Primož Kozak: Dialogi.« *Delo* 4.265 (1962): 6.
- VURNIK, France. »Material za upor in revolucijo (O Aferi).« *Delo* 30.52 (1988): 5.
- ZUPANČIČ, Mirko. »Primož Kozak: Kongres.« *Naši razgledi* 17.6 (1968): 168.
- ZUPANČIČ, Mirko. »Drama SNG Ljubljana. Primož Kozak: Legenda o svetem Che.« *Naši razgledi* 19.1 (1970): 14–15.